

MENARA Final Raporları

No. 1, Şubat 2019

ARA DÖNEM: 2011 SONRASINDA ORTA DOĞU VE KUZEY AFRIKA'DA BÖLGESEL DÜZEN

**Raffaella A. Del Sarto, Helle Malmvig
ve Eduard Soler i Lecha**

Bu projeye, Avrupa Birliği'nin Horizon 2020 Araştırma ve Yenilik programının 693244 sayılı hibe sözleşmesi çerçevesinde finansman kaynağı sağlanmıştır.

TABLE DES MATIÈRES

Yönetici Özeti	p. 3
Giriş	5
1. Bölgesel Düzen ve Değişim: Kavramsal Temeller	7
2. Yerel-Bölgesel Bağ: Devletlerin Zayıflaması, Rejime Güvensizliğin Artması ve Mezhepsel Güvenlikleştirme	12
2.1 Devletlerin Zayıflaması ve Devlet Dışı Aktörlerin Rolünün Artması	12
2.1.1 Bölgesel Etkiler	15
2.2 Rejime Güvensizlik ve Otoriter Dayanıklılık	16
2.3 Etnik ve Mezhepsel Güvenlikleştirme	17
3. Bölgesel Dinamikler: Kutuplaşma, Dostluk ve Düşmanlık Kalıpları, İttifaklar ve Jeopolitik Değişimler	19
3.1 Çok Kutuplu Kalıplar: Suudi-İran Geriliminin Ötesinde	19
3.2 Dostluk ve Düşmanlık Kalıpları: Örtüşen ve Çok Katmanlı Bölünmeler	22
3.2.1 Arap-İsrail Çatışması ve Arap Birliği Normu	22
3.2.2 Bölgesel Ölçekte Mezhepsel Güvenlikleştirme	25
3.2.3 Statükoya Karşı Değişim	27
3.3 İşbirliği Kalıpları: Akışkan İttifaklar ve Bölgeselcilik İllüzyonu	30
3.4 Değişen Ağırlık Merkezleri: Körfez ve Afrika	33
4. Uluslararası Geçirgenlik ve Bölgesel Özerklik Düzeyi	35
4.1 Bağımsız Dış Politikalar ve Manevra Alanı	37
4.2 Ayaklar-baş-oldu Dinamikleri: Güçlerin Konsolidasyonu ve Güvenlik Algılarının İçselleştirilmesi	38
Özet ve Sonuçlar	43
Kaynakça	47

YÖNETİCİ ÖZETİ

Bu raporda, 2011 yılından bu yana Orta Doğu'daki bölgesel düzenin birçok yönden değiştiği ileri sürülmektedir. ABD'nin gücünün azalması, mezhepçiliğin yükselişi, devlet dışı aktörlerin giderek artan etkisi, Arap devletlerinin yeniden geçirgen hale gelmesi, İran ve Suudi Arabistan arasındaki giderek yoğunlaşan rekabet, Türkiye, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi bölgesel oyuncuların ortaya çıkışı ve ittifakların akışkanlığı, bu tespiti kanıtlamaktadır. Ancak, bu ve diğer değişiklikler, *düzenin* değil, *yapısının* değiştiğini gösterir. Aşağıdaki listede, araştırmadan elde edilen bazı temel çıkarımlar yer almaktadır. Her tema, okuyucunun raporun farklı bölümlerinde daha derine inebilmesi için ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

- Yıllardır, Orta Doğu araştırmacıları ve gözlemcileri MENA'nın bölgesel düzenindeki değişiklikleri tespit etme konusunda adeta birbirleriyle yarıştılar. Yaptıkları analizler genellikle, devletlerin göreceli gücündeki değişimlere, değişen dostluk ve düşmanlık kalıplarına ve dış aktörlerin etkisine odaklandı. Yerel ve bölgesel siyasetin kesişim alanındaki önemli değişiklikleri göz ardı eden bu tür bir bakış açısı, maalesef, bölgeyi orta ve uzun vadede dönüştürebilecek olan bölgesel düzendeki kayda değer değişimleri tespit etmekten oldukça uzaktır.
- Ulusaşırı etnik ve mezhep grupları, isyancılar, kabileler, terör örgütleri, yabancı milisler ve paralı askerler gibi artan sayıda devlet dışı silahlı aktör, devletlerin, şiddet ve toprak kontrolü üzerindeki tekelin kendilerine ait olduğu iddialarına meydan okuyor. Yine de, egemen devlet sisteminin ve toprak bütünlüklerinin genelde varsayılandan daha dayanıklı olduğu görülüyor.
- Rejimin bekasına yönelik olarak algılanan tehditleri dengelemek amacıyla genellikle istikrarsız dış siyasete, müdahalelere ve sürekli değişen ittifaklara başvuran rejimlerin iktidarda kalma hırısı, yerel ve bölgesel arasındaki sınırı daha da belirsizleştiriyor.
- Mezhepçi girişimciler ve siyasi liderler, siyasi açıdan dışlanma korkusunu manipüle ederek, nüfusun bazı kesimlerini diğerlerinden korudukları iddiasıyla veya siyasi muhaliflerini ve bölgesel rakiplerini itibarsızlaştırmak amacıyla mezhepleri kullanıp güçlerini artırdılar ve halkın değişim taleplerini saptırdılar.
- Ancak, bölgesel siyaseti Sünni-Şii husumeti nosyonları üzerinden açıklamak meseleyi basite indirgemektir ve bu açıklamalar, devletleri etnik ve mezhep hatları boyunca parçalamak, otokratik hükümetlerin baskıcı uygulamalarını güçlendirmek veya Oryantalistlerin "Her şey din için" şeklinde tanımladığı Orta Doğu anlayışını pekiştirmek gibi tehlikeli politika reçetelerine ve dolayısıyla bölgeye özgü çatışmalara bile yol açabilir.
- Bu bölgede, tek başına her şeyi açıklayabilecek tek bir bölünme tanımı yoktur. Dostluk ve düşmanlık kalıpları, üç ana fay hattının örtüşmesinin sonucudur. Bu fay hatları, (1) İsrail'le ilişkilerini normalleştirmeye hazır olanlar ile buna karşı çıkanları; (2) kimliksel farklılıklar temelinde birbiriyle çatışıp, hayatı bölgesel mezhep biçimlerine indirgeyenleri; ve (3) statükoyu savunanlar ile siyasi değişimden yana olanları karşı karşıya getirir. Son fay hattı, Müslüman Kardeşler'i ortadan kaldırmak veya bölgesel bir aktör olarak varlığını desteklemek meselesiyle de ilişkilidir.

- Anti-Siyonizm, artık Arap siyasetinin belirleyici bir özelliği olmaktan çıkmıştır. Aksine, İran'a ve müttefiklerine karşı duyulan ortak düşmanlık, İsrail ile birtakım Arap ülkeleri arasında oluşan yeni bir yakınlaşmanın temelini oluşturmaktadır. Öte yandan, Filistin davasının ve Arap dayanışmasının Arap halkı için önemini büyük ölçüde koruyor oluşu, Arap rejimleriyle Arap toplumları arasında giderek artan kopukluğa (bir kez daha) dikkat çekiyor.
- Ancak 2011'den bu yana, münferit olaylar neyin veya kimin tehdit unsuru olduğu algısını değiştiriyor ve bu yüzden tekil sorunlarla sınırlı ittifaklar çoğalmaya devam ediyor. Kalıcı olmayan bu tür akışkan ittifaklar, farklı ortamlara sürekli uyum sağlayarak varlıklarını sürdürebiliyor. Birbiriyle kesişen eş zamanlı bölgesel çatışmaların patlak vermesi, müttefikler arasında güvenilmezlik duygusunu arttırırken hem düşmanlara hem de dostlara karşı daha sert ve genellikle saldırgan tutumların benimsenmesine yol açıyor.
- 2011'den bu yana MENA bölgesinin ağırlık merkezlerinde değişimlere tanık olduk. Körfez, ana jeopolitik merkez olarak Maşrik/Levant bölgesinin yerini alırken, Mağrip ve Orta Doğu'nun diğer bölgeleri de Afrika kıtasına yönelmeye başladı.
- ABD'nin tek kutuplu hakimiyet dönemi ise çoktan tarih oldu. 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali ve bunun yıkıcı sonuçları, ABD'nin bölgeden çekilmesi ve Rusya'nın Suriye'deki güç boşluğunu doldurma arzusu, ve Çin'in bölge genelinde ekonomik güç sergileme çabaları, ABD'yi bölgedeki birçok küresel güçten sadece biri konumuna indirerek yeni bir gerçeklik yarattı.
- Kendilerini ABD müttefiki olarak lanse etmeye devam eden devletler de artık Moskova'yla ve Pekin'le bağlarını güçlendirme konusunda oldukça istekli. Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye ve hatta İsrail dış güçleri birbirlerine karşı kullanmak suretiyle çeşitli tavizler ve avantajlar elde edebiliyorlar. Orta Doğu hükümetleri, yerine göre küresel güçleri dahi manipüle ederek başka türlü yapamadıkları işleri gerçekleştirmeyi başarıyorlar. Bu tür parmağında oynatma dinamikleri, küresel güçlerin bölgesel müttefiklerinin güvenlik algılarını içselleştirmesi veya eleştirmeksizin benimsemesinin bir sonucu olarak oldukça mahirane bir şekilde çalışırlar.
- Arap ayaklanmaları sonrasında mevcut düzenin giderek daha çok sınındığı bir döneme giren MENA bölgesi için alternatif bir düzen arayışı devam etmektedir.

ARA DÖNEM: 2011 SONRASINDA ORTA DOĞU VE KUZEY AFRIKA'DA BÖLGESEL DÜZEN

Raffaella A. Del Sarto, Helle Malmvig ve Eduard Soler i Lecha¹

*Kriz tam olarak, eskinin ölüyor olması ve yeninin doğamaması gerçeğinden ortaya çıkıyor:
Bu ara dönemde, hemen her türde marazi olgular meydana geliyor.*
Antonio Gramsci²

GİRİŞ

2011'deki Arap ayaklanmaları ve sonrasında, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın (MENA) köklü bir şekilde dönüştürülüp dönüştürülmediği ya da bölgenin, en iyi olasılıkla yalnızca tedrici olarak değişip değişmediği konusundaki eski tartışma yeniden alevlendi. Bu tartışma bölgedeki her etkinlikte gündeme damgasını vurarak, Valbjørn ve Bank'a (2012: 4), Fred Halliday'ın feraset dolu şu ifadesini hatırlatma gereğini duyurdu: "Herhangi bir büyük uluslararası kargaşa için verilebilecek iki öngörülebilir ve genellikle hatalı yanıt vardır: biri her şeyin değiştiğini, diğeri ise hiçbir şeyin değişmediğini söylemektir". Başlangıçta hakim olan görüş, Arap ayaklanmalarının, belki de bölgede eninde sonunda yeni bir bölgesel düzenin kurulmasına yol açabilecek, geri döndürülemeyen köklü bir dönüşümün müjdecisi olduğu yönündeydi (Rózsa 2013, Legrenzi 2015, Dazi-Héni 2016, Dalay 2017). Fakat, demokratik Orta Doğu umutları tükendikçe, eski düzen beklenenden daha dayanıklı olduğunu kanıtladı. Kendinden menkul İslam Devleti toprak kaybetmeye başladı ve "Sykes-Picot sınırlarının" artık tarihe karıştığı iddiaları, bir söylenti olmaktan öteye geçemedi (örneğin, Lynch 2016, 2018; Del Sarto 2017a; Del Sarto ve Okyay 2017, Fawcett 2017).

Hem bilim insanlarına hem de uygulayıcılara makul gelecek daha faydalı bir yaklaşım, bölgenin *ne tür bir değişiklik* yaşadığı sorusunu analitik ve deneysel olarak değerlendirmektir. Yeni olan ve olmayan nedir? Bu açıdan bakıldığında, bu araştırmada, 2011 Arap ayaklanmalarından sonra MENA'daki bölgesel düzeni biçimlendiren mevcut eğilimlerin ve dinamiklerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu değişikliklerin niteliği, kapsamı ve yoğunluğu ile bunların sonuçlarının incelenmesi hedeflenmiştir. Bu bulgulardan hareketle, MENA'da *bölgesel düzenin değişip değişmediğini* veya daha doğrusu *düzenin (eski) yapısında değişiklik* olup olmadığı sorusuna cevap verilmeye çalışılacaktır.

Elbette bu bölgesel düzen nosyonu, kendiliğinden görülebilecek kadar bariz değildir. Gündelik konuşmalarda, Orta Doğu, genellikle "düzensiz bölge" olarak anılır. Örneğin, Paul Salem (2014: 6), "Orta Doğu'nun, bir çatışmayı kontrol altına alıp kendi bölge içi ilişkilerini yönetebilen, bölgesel bir

1 Raffaella A. Del Sarto Johns Hopkins Üniversitesi, Yüksek Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü (SAIS Avrupa) Orta Doğu Araştırmaları Bölümünde Doçent'tir ve aynı zamanda Avrupa Üniversitesi Enstitüsü (EUI) Robert Schuman Merkezi'nde de yarı-zamanlı olarak eğitimlik yapmaktadır. Helle Malmvig, Danimarka Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü'nde (DIIS) Kıdemli Araştırmacıdır. Eduard Soler i Lecha, Barcelona Uluslararası İlişkiler Merkezi'nde (CIDOB) Kıdemli Araştırmacı ve MENARA projesinin Bilimsel Koordinatörüdür.

2 Notebook 3 (1930), para. 34. Bkz. Gramsci (1996: 32-33) [Alıntı çeviridir].

ekonomik, siyasi ya da güvenlik düzeni olduğu izlenimini vermeyen nadir bölgeden biri olduğunu” belirtmiştir. Fakat, analitik bir kavram olarak, ilk kez İngiliz Uluslararası İlişkiler Okulu tarafından geliştirilen bu “bölgesel düzen” ifadesi, bir bölgenin aktörleri arasındaki, bırakın barışçıl olmasını, “düzenli” olan ilişkilerle dahi karıştırılmamalıdır. Bölgesel düzen daha ziyade, belirli bir bölgenin aktörleri arasındaki çeşitli etkileşim biçimlerini, müzakereleri, ortak varsayımları ve hatta ortak normları ve kurumları ifade eder. Nitekim raporda benimsenen bölgesel düzen kavramı, aşağıda daha ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, eski bir İngiliz Ekolü anlayışına ve Buzan ve Wæver (2003: 44) tarafından geliştirilen Bölgesel Güvenlik Kompleksi teorisine dayanmaktadır. Bu bağlamda, 2011 sonrası bölgeyi tanımlayan dinamikleri anlamak için MENA’daki düzene yaklaşımımız ve bu konudaki araştırmamız, Uluslararası İlişkiler penceresinden ele alınmıştır. Araştırmamız bu yönüyle, Uluslararası İlişkilerin akademik disiplinleri ile Orta Doğu saha çalışmaları arasındaki kalıcı uçurumu gidermeye yönelik bilimsel çabaları desteklemektedir (bkz. örneğin, Halliday 2005: bl. 1, Teti 2007, Valbjørn 2003, Buzan ve Gonzalez-Pelaez 2009; POMEPS 2015).

Bu araştırma, Avrupa Birliği (AB), Türkiye, Mağrip, Maşrik ve Körfez bölgelerinden 14 araştırma merkezini bir araya getiren üç yıllık ortak araştırma projesi olan MENARA’nın nihai çıktılarından biridir. Analizler, çeşitli aktörlerle yapılan 269 yüz yüze görüşmenin yanı sıra, bölgedeki çoğu ülkede ve yine Avrupa, Rusya, Çin ve ABD’de yapılan birçok keşif çalışmasına dayanmaktadır. Bu aktörler arasında hem hükümet yanlısı hem muhalif politikacılar, kamu görevlileri, güvenlik kuvvetlerinin üyeleri, uluslararası ve bölgesel örgütlerdeki görevliler, özel sektör temsilcileri, aydınlar, uzmanlar ve sivil toplum aktivistleri yer almaktadır. Toplanan bilgiler daha sonra Delphi Anketine katılan 71 uzmanın değerlendirmesiyle karşılaştırılmıştır.³ Araştırma dahilinde Beyrut, Rabat ve Brüksel’de üç odak grup çalışması, Roma ve İstanbul’da ise iki paydaş toplantısı yapılmıştır.

Raporun yapısı şu şekildedir: İlk etapta, özellikle bölgesel düzen ve değişimin temel kavramlarına odaklanarak, yaptığımız analizin teorik temelleri tartışılır. (bölüm 1). Bu bağlamda rapor, *düzenin değişmesi* ile *bölgesel düzenin mevcut yapısındaki değişiklikler* arasındaki kritik farkı açıklamaktadır. Hemen ardından, üç ana bölüm halinde, Arap isyanları sonrası MENA bölgesini tanımlayan değişiklikleri inceleyen ampirik analizler yer alır. Bu raporda öncelikle, devletlerin zayıflaması, artan rejim güvencesizliği ve mezhepsel güvenlikleştirme gibi, yerel ve bölgesel politikaların kesişme noktasındaki önemli değişiklikler ele alınmıştır (bölüm 2). Raporun devamında, yine iç ve dış gelişmelerin etkisiyle şekillenen bölgesel dinamiklere odaklanılmıştır (bölüm 3). Bu bölümde, bölgesel sistemin kutuplaşması ile değişen dostluk ve düşmanlık kalıpları, işbirliği ve ittifaklar başlıkları ana jeopolitik değişimlere paralel olarak incelenmiştir. Ampirik tartışmanın son kısmında (bölüm 4), bölgesel sistemin geçirgenlik derecesindeki değişimler ve bölgesel özerkliğin düzeyi gibi, bölgesel düzeyde değişiklikleri tetikleyen veya etkileyen küresel dinamiklere odaklanılmıştır. Raporun sonuç bölümünde, Arap ayaklanmasından bu yana MENA’daki bölgesel düzenin değişip değişmediği ya da gözlemlenen dönüşümlerin MENA’daki bölgesel düzende yaşanan değişikliklerin göstergesi olup olmadığı sorusu yeniden ele alınmaktadır. İkinci tezin geçerli olduğunu kabul ederek, bulgularımızın temel sonuçlarını ortaya koymak istiyoruz.

3 Delphi, uzun vadeli araştırma ve düşünme için sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Belirsizlik düzeyi yüksek olan durumları irdelemek ve oldukça karmaşık meseleleri ele almak için uygundur. MENARA Projesi Delphi araştırması, bu çalışmaya katılmayı kabul eden 71 uzmanla gerçekleştirildi. Kendilerinden hem 2025 hem de 2050 için gelişmeleri değerlendirmeleri ve varsa bölgenin farklı coğrafyalarındaki etkilerini ayırt etmeleri istendi. Katılımcılar, bu Gerçek Zamanlı Delphi Anketinin ileri düzeydeki teknik yapısı sayesinde, diğer tüm uzmanların cevaplarını, anonim kalmaları kaydıyla görüp, kendi cevaplarını istedikleri sıklıkta veya gerekli buldukları durumlarda değiştirip düzelttilediler.

1. BÖLGESEL DÜZEN VE DEĞİŞİM: KAVRAMSAL TEMELLER

Başlangıç noktası olarak, modern devlet sisteminin ortaya çıkışından 2011 yılına kadar MENA'daki bölgesel düzenin temel özellikleri için, güçlü bir otoriter ve askeri yapıya sahip, devlet merkezli bir sistem tablosu çizebiliriz. Çok kutuplulukla birlikte kesişen bölünmeler, değişen ittifaklar ve sık görülen çatışmalar ve savaşlar onlarca yıl boyunca bölgenin karakteristik özellikleri olmaya devam etmiştir. MENA'daki bölgesel düzenin jeopolitik merkezi Maşrik/Levant'tı. Ancak bölge, bazı yazarların (Sayigh 1991, Barnett 1995) *Arap bölgesel düzenine* ve bunun başarısızlıklarına atıfta bulunmasına neden olacak kadar bir Arap nüvesine sahipti. Bu nüve, bölge çapında güvenlikleştirme dinamiklerinin birer parçası olup Arap olmayan üç bölgesel güçle (İran, Türkiye ve İsrail) bir arada varlık gösterdi. Arap-İsrail çatışması, eskiden bölgesel siyaseti yapılandıran temel faktörlerden biriydi ve bölgesel düzen de, üyeleri tarafından genellikle göz ardı edilen veya dikkate alınmayan birtakım resmi pan-Arap kurumlarıyla özdeşleştiriliyordu.

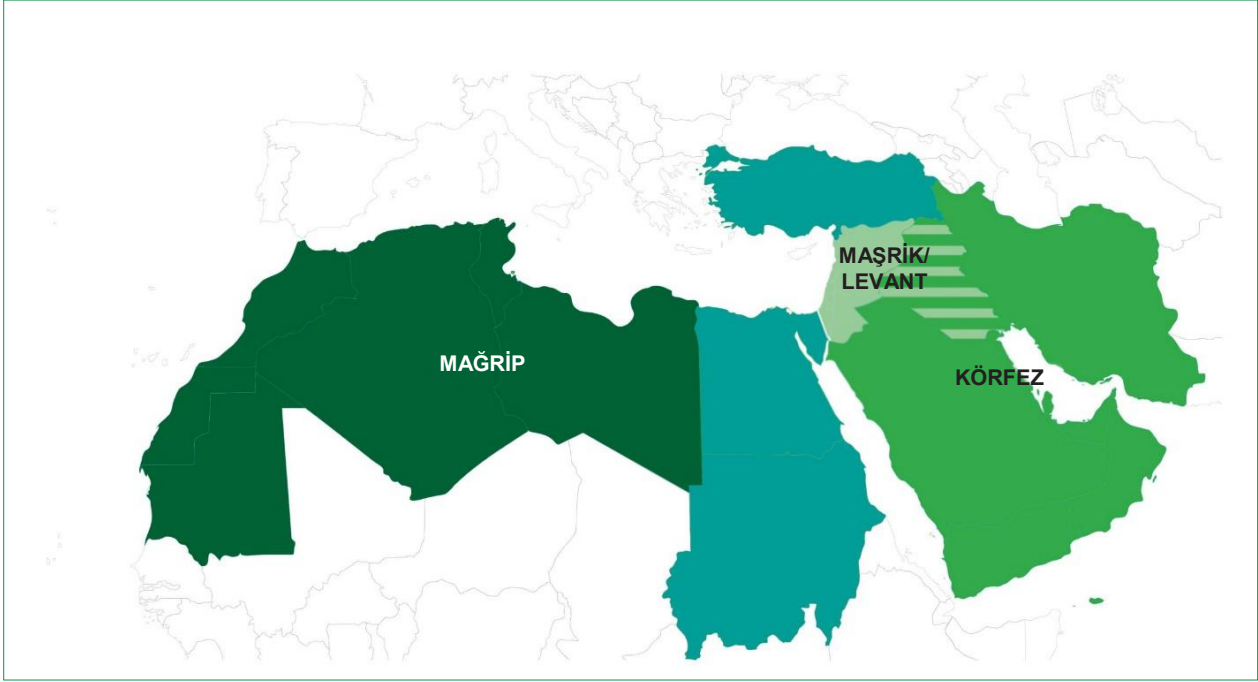

MENA bölgesinden bir uzmanla mülakat: Son 20–30 yıl boyunca bu bölgedeki kilit oyuncular hemen hemen aynı kalmış, bu oyuncuların yalnızca ağırlıkları değişmiştir. Tüm yeni oyuncular ise Suudi Arabistan, İran, ABD, Rusya veya İsrail gibi bölgesel ve küresel güçlerin elinde birer araçtır.

1979 sonrası dönemde ise, Arap olmayan bölgesel güçlerin MENA'daki rolünün arttığı ve buna karşılık Mısır'ın Arap devlet sistemi içindeki statüsünün ve gücünün giderek zayıfladığı gözlenmiştir. Dahası, MENA bölgesi daha tutarlı ve daha kapsamlı bir şekilde "Batı dünyası dışında kalıp da büyük güç siyasetiyle en yoğun boğuşan" (Brown 1984: 3) bölge olmuştur. Öte yandan, hiçbir dış güç bölgenin kontrolünü ele geçirememiş veya bölgeyi düzenleme konusunda başarılı olamamıştır (Brown 1984: 270). Ayrıca, MENA'nın veya Orta Doğu'nun neden ana bir bölge olarak kabul edildiği konusu tartışılmış (örneğin, Bilgin 2004, 2015), ve bölgenin tanımı, üyeleri ve sınırları konusunda da görüş birliğine ulaşılamadığı görülmüştür. Son olarak, MENA, güvenlik dinamikleri birbirine bağlı olan (Buzan ve Wæver 2003) Mağrip, Maşrik/Levant ve Körfez gibi görece özerk alt bölgeleri içeren bir bileşik bölge olmuştur (bkz. Şekil 1).

MENA'nın Arap ayaklanmaları sonrasındaki bölgesel düzenini, olası değişiklikleri ve gelişmeleri değerlendirmek, bu giriş bölümüne sığdırılamayacak kadar kapsamlı bir iştir. Öncelikle, MENARA projesinin kavramsal çerçeve ve metodolojisini anlatan raporda uzunca tartışıldığı gibi, bölge kavramının nasıl tanımlanacağına karar vermek gerçekten de zor olmuştur (Malmvig et al. 2016). Bir bölgenin, "[...] birbirine aidiyet duygusuyla ve/veya yüksek ve kalıcı düzeyde siyasi, ekonomik, güvenlik temelli ve/veya kültürel etkileşimle bağlanmış, bölgesel siyasi kuruluşlardan oluşan coğrafi birimler kümesi" tanımından (Malmvig et al. 2016: 33) hareketle, MENA'nın, Arap nüvesi olarak adlandırılan Arap ülkelerinin yanı sıra Arap olmayan üç ülke Türkiye, İran ve İsrail'den oluştuğunu kabul ediyoruz.

Şekil 1 | MENA ve alt bölgeleri

İkinci büyük zorluk ise gayet muğlak olan bölgesel düzen kavramını tanımlamaktır. Michael Leifer'in (2005: 98) Güney Doğu Asya'yla ilgili olarak belirttiği gibi, bölgesel düzen "herhangi bir kesinlikte tanımlanması zor olan iddialı bir arzudur"dir. Ona göre, bölgesel düzen, genel anlamda "devletler arası icraatın temellerinin ortak kabullere dayalı olması kaydıyla hükümetler arası bölgesel ilişkilerin istikrarlı bir yapıya sahip olması" anlamına gelmektedir. Bölgesel bir düzenin tanımlanmasındaki zorluklar, MENARA projesinin kavramsal çerçevesinin anlatıldığı raporda da tartışılmıştır (Malmvig ve arkadaşları 2016: 38-41). MENARA projesinin başlangıcında Alagappa (2003: 39) tarafından önerilen uluslararası (ve dolayısıyla bölgesel) düzen tanımının bir uyarlaması kullanıldı. Bölgesel düzen böylece, *bir sistem içindeki farklı unsurlar arasında bireysel ve kolektif amaçlara ulaşmaya yönelik kurallı etkileşimleri mümkün kılan resmi veya gayri resmi bir düzenleme* olarak tanımlandı.

Üç yıl süren (Nisan 2016–Mart 2019) MENARA projesi çerçevesinde, MENA'daki bölgesel düzenin farklı yönleri ampirik açıdan değerlendirildiğinde, MENA bölgesi için bu tanımın hem genişletilmesi hem ince ayar yapılması gerektiği görülmektedir. Bölgesel düzen gibi amorf bir fikri kavramsal olarak en iyi şekilde anlayabilmek için Buzan ve Wæver'in (2003: 44) Bölgesel Güvenlik Kompleksi tanımını hatırlamamız gerekir: "çeşitli unsurlardan oluşan bir grupta güvenlikleştirme, güvenlik dışılaştırma, ya da her ikisini de kapsayan belli başlı süreçler o kadar iç içe geçmişlerdir ki, bu unsurların kendi güvenlik sorunlarının birbirinden bağımsız olarak analiz edilmesi ya da çözümlenmesi normalde pek mümkün olmaz". Bu nedenle, bölgesel sistemdeki ana unsurların (veya aktörlerin) yerel ve bölgesel özellikleri önemli olmakla birlikte, karşılıklı güvenlik bağlarının niteliği ve güvenlikleştirme ve güvenlik dışılaştırma (düşük güvenlik önceliği verme) süreçleri bölgesel bir düzenin tanımlanmasında esastır. Dostluk ve düşmanlık kalıpları ve daha genel olarak da bölgesel siyasetin normatif ortamı da benzer şekilde önemlidir. Barnett'in

Arap bölgesel düzeniyle ilgili analizinden (Barnett 1998) hareketle, genellikle ciddi maddi etkileri olan sembolik savaşlar ve bölgesel arenadaki anlam üzerinde müzakereler/yeniden müzakereler, bölgesel düzenin de hayati özellikleridir. Ayrıca, bölge içindeki aktörler arasındaki ilişkileri yapılandıran kalıcı veya tutarlı uygulamalar ve kurumlar da büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte, MENA bölgesi bağlamında ‘meşru aktör’ denince ne anlaşıldığı ve meşru devlet eylemi parametrelerinin ne olduğuna dair normlar ve özneler-arası (intersubjektif) inançlar, modern devlet sisteminin ortaya çıkmasından bu yana tartışılmaktadır. Bunun en belirgin örnekleri, İsrail Devleti’nin tartışmalı meşruiyeti ve Arap devletlerinin pan-Arabizm ve pan-İslamcılıktan kaynaklanan meşruiyet ve egemenliğe dair sıkıntılarıdır. Benzer şekilde, uluslararası ve bölgesel aktörlerin MENA devletlerinin iç işlerine sürekli müdahalesi, bölgesel sistemdeki ana aktörlerin egemenlik ve meşruiyet normlarının tartışılmalı olduğunun bir kanıtıdır. Belki de çelişkili bir biçimde, bu normların anlamları üzerindeki belirgin tartışmalar, MENA’daki bölgesel düzenin önemli bir belirteci olmuştur ve sistemdeki aktörler arasındaki ilişkileri yapılandırmışlardır.

Bu faktörlerden ve MENARA projesinin mevcut araştırma bulgularından hareketle, bölgesel düzenin değerlendirilmesinde birtakım kilit unsurların dikkate alınması gerekmektedir. Aşağıdaki özellikler, bölgesel sistem içindeki aktörler arasındaki etkileşimi biçimlendirip tanımlar ve beklentilerinin temellerini oluşturur:

- Bölgesel sistemdeki ana aktörlerin ülke içindeki özellikleri. Bunlar genellikle devletler olmakla birlikte, devlet dışı aktörleri de içerebilirler. Önemli özellikler arasında, bu aktörlerin kurumsal gücü, ülke içindeki hakimiyetleri ve meşruiyetleri ile devlet-toplum ilişkilerinin niteliği yer almaktadır.
- Bölgedeki maddi ve ideolojik güç dağılımı.
- Resmi ve gayri resmi ittifaklar ve çatışmaların ana fay hatları boyunca akışkan olabilen dostluk ve düşmanlık kalıpları.
- Pan-Arabizm, pan-İslamcılık ve mezhepçilik gibi ortak inançlar ve uygulamalar dahil, normatif çevre ve siyasetin ideolojik temelleri.
- Aynı zamanda egemenlik gibi sosyolojik kurumlar ile bölgesel örgütleri kapsayan resmi ve gayri resmi kurumlar.
- Dış etki ve geçirgenlik düzeyi ve özellikleri.⁴

Üçüncü zorluk, bölge düzeninin tanımlayıcı unsurları arasında bir hiyerarşi olup olmadığı ve eğer öyleyse, bu hiyerarşinin neye benzediği sorusunda ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtilen bölgesel düzenin temel özelliklerine uyumlu olan yararlı bir başlangıç noktası, (1) bölgesel sistemin ana oyuncularının yerel ve bölgesel özellikleri; (2) bu aktörler arasındaki etkileşimin türü ve (3) bölgesel sisteme uluslararası/dış geçirgenliğin etkisi ve sistemin geçirgenliği arasındaki farkın ayırt edilebilmesidir. Bu modelde, farklı analiz seviyeleri arasında karşılıklı bir içsel bağlantı olduğu öngörülür. Bu da bizi, yerel ve uluslararası politikalar tarafından biçimlendirilebilen devletler arasındaki etkileşimin, ağırlıklı olarak bölgesel boyutlarını düşünmeye; yerel ve küresel dinamiklerin bölgesel politikalar üzerindeki etkilerini (ve tam tersini) göz önünde bulundurmaya sevk eder. Belirli bir anda, hangi analiz düzeyinin daha uygun olduğu sorusunun tek bir yanıtı

4 Literatürde, Orta Doğu için sıklıkla kullanılan “[uluslararası] nüfuz etme” terimi yerine “geçirgenlik” terimini kullanmayı tercih ediyoruz. Öncelikle, bu terim Orta Doğu’nun, Oryantalist ve cinsiyetçi algılarından ayrışıyor; ikincisi, sadece aktörlerin değil aynı zamanda (küreselleşme gibi) daha yaygın gelişmelerin de bölgeye etki edebileceğini gösteriyor ve üçüncüsü, söz konusu geçirgenliğin çift-yönlü olabileceği düşüncesini pekiştiriyor. Geçirgenlik kavramı için, Salloukh ve Brynen (2004)’e bakabilirsiniz.

yoktur: Bu ampirik bir sorudur. Bununla birlikte, kurucu yapılar, paylaşılan ve kalıcı uygulamalar ve kurumlar gibi farklı düzen ilkeleri ve (her ne kadar farklı düzeylerde ve farklı önemde olsa da) daha gevşek ve konuya özel anlaşmalar, her üç boyutta da mevcut olabilir. Reus-Smit'in uluslararası toplumdaki hiyerarşi konusundaki düşünceleri (Reus-Smit 1997) doğrultusunda, farklı analiz seviyelerinde düzen ilkeleri arasında bir hiyerarşi olduğunu söyleyebiliriz. Anayasal yapılar bu hiyerarşinin tepesinde yer alırken, ardından da sistemde meşru davranışı tanımlayan temel ve kalıcı kurumlar ve uygulamalar gelir. Belirli sorunlara veya alanlara özgü pek kalıcı olmayan muğlak anlaşmalar bu nedenle söz konusu hiyerarşinin en altında olacaktır (ayrıca Buzan ve Gonzalez-Pelaez 2009: 92–116, Quero ve Soler i Lecha 2017).⁵

Dördüncüsü, literatürde, MENA'nın bölgesel düzeninin değişmesi ne demektir sorusu çok tartışılmıştır. Literatür göz önüne alındığında, Orta Doğu araştırmacıları, ayırt edici bir bölgesel düzen vurgusunun ilk kez 1950'lerde ve 1960'larda yapıldığı ve modern devlet sisteminin ortaya çıkışından bu yana da bölgesel düzenin birkaç kez değiştiği konusunda genel anlamda mutabıktır. Bu dönemde bölgesel düzeni şekillendiren gelişmeler arasında İsrail'in kurulması, bağımsızlık mücadelesi, bölgesel hakimiyet arayışı, Nasır'ın yükselişi, "Arap Soğuk Savaşı" (Kerr 1971), 1956 Süveyş savaşı, İngiliz hakimiyetinin sonu ve genel olarak "oligarşik çok kutupluluk" sayılabilir (Hinnebusch 2003: bölüm 6). 1967'den sonra MENA bölgesinin düzeni, Arap-İsrail savaşlarının ve sözde Arap üçgeninin (Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye) etkisinde önemli bir dönüşüm geçirdi.⁶ Bu dönem aynı zamanda pan-Arabizm'in (Ajami 1998) sona erişine ve İslamcılığın yükselişine tanıklık ederken, Arap-İsrail çatışması da Soğuk Savaş'la giderek çakışmaya başladı. Dahası, Arap sistemi içerisinde devlet konsolidasyonu eşzamanlı yürüyen toplumların parçalanma süreçleri (Kerr ve Yassin 1982, Corm 1988) bölgesel düzenin bu zaman zarfındaki önemli özellikleriydi. 1979'dan sonra Mısır'ın İsrail'le yaptığı ikili barış anlaşmasıyla, İran devrimi, yeni bir çatışma hattı açan İran-İrak savaşı ve ABD'nin bölgedeki artan etkisiyle bölge düzeni yeniden değişti.

Soğuk Savaşın sona ermesi ve Orta Doğu'da bir *Pax Americana* (Amerikan Barışı) dönemine yol açtığı ileri sürülen 1991 Körfez Savaşı, literatürde oldukça fazla tartışma yarattı (Hudson 1992). Bu olaylar gerçekten yeni bir düzeni yola mı açtı? Yoksa *Pax Americana* yalnızca eski düzeni dengelemeye mi yaradı?⁷ Aslında bu tartışma yapısal bir değişimin ne olduğu ve istikrar ve kararlılığın, Orta Doğu'daki yeni (ya da eski) düzenin temel özelliklerinden biri mi olduğu sorularını (bir kez daha) gündeme getirmiştir. Daha da önemlisi, eskiden düzen değişiklikleri, öncelikle bölgenin kendi içindeki gelişmeler tarafından tetiklenirken, Soğuk Savaş sonrasında Orta Doğu'daki bölge düzeni konusundaki tartışmalar esas itibarıyla ABD etkisinin ne boyutta olduğuna odaklandı. Ancak

5 Uluslararası toplumla ilgili olarak, Reus-Smit (1997) uluslararası toplumun "anayasal yapısının" hiyerarşinin en tepesinde olduğunu, ardından da "temel kurumlar" ve "uluslararası rejimler" geldiğini ileri sürmüştür. Bu yazara göre, anayasal yapı tutarlı birtakım özneler-arası inançlardan ve normlardan oluşmaktadır. Bu yapı, devletin tüm haklarına ve imtiyazlarına sahip olan meşru bir aktörün özelliklerini tanımlar ve devletin haklı nedenlere eyleme geçmesinin parametrelerini belirler. Öncelikli kurumlar, sistemdeki meşru davranışların temelini oluşturan (egemenlik, toprak, savaş ve milliyetçilik gibi) paylaşılan kalıcı sosyal uygulamalardır. Uluslararası rejimler, belirli konularda devletler arasındaki temel kurumsal uygulamaları yürürlüğe koyar (Reus-Smit 1997: 556–558).

6 "Arap üçgeni"ni, en güçlü Arap devleti olan Mısır, en zengini olan Suudi Arabistan ve en anti-Siyonist ve en pan-Arap devleti olan Suriye oluşturuyordu.

7 Hudson (1992), ABD'nin Orta Doğu'daki *Pax Americana* etkisi hakkında dört senaryo öne sürmüştür. İlk senaryoda daha istikrarlı olan yeni bir düzen işleniyor. İkincisinde, yeni ama daha az kararlı bir düzen ele alınıyor. Üçüncüsünde, yeni bir düzen söz konusu olmasa da bölge yine de oldukça istikrarlı olarak düşünülüyor. Dördüncüsünde ise, bölgede aynı şekilde yeni bir düzen mevcut olmasa da, istikrarsızlığın ciddi düzeyde olduğundan söz ediliyor.

2003'te ABD'nin Irak işgalinden sonra ortaya çıkan bölge düzeni konusunda daha az akademik tartışma mevcuttur (Quero ve Dessì 2019).

Yakın zamana kadar, bir düzen değişiminin ne olduğunu açıklama hedefiyle Orta Doğu bölgesinden oldukça fazla sayıda yayın ve uzman görüşü ortaya kondu. Değişimi değerlendirirken baz alınan ana unsurlar arasında şunlar yer almıştır: sistemdeki (genellikle devletler) ana "unsurların" göreceli (maddi ve ideolojik) mukavemeti ve gücü bağlamındaki değişiklikler ile yeni unsurların ortaya çıkması ve ittifaklar, savaşlar ve zaman zaman yapılan barış anlaşmaları gibi bölgeyi tanımlayan değişken dostluk ve düşmanlık kalıpları. Literatürdeki hakim görüşe göre, Soğuk Savaş sırasında ve sonrasında ABD gibi bölge dışından olan aktörlerin etkisi aynı derecede önemlidir. Filistin yanlısı ve Siyonizm karşıtı konumlarıyla Pan-Arabizm gibi siyasetin ve kalıcı uygulama ve kurumların normatif temelleri de, bölgesel düzenin değişiminin tanımlanmasında gerekli görülmemesine rağmen, literatürde göz önüne alınmaktadır.

Bugün MENA bölgesine bakıldığında, birtakım çarpıcı özellikler ve gelişmeler göze çarpıyor. Aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi, bunların arasında artan rejim güvensizlikleri, mezhepçilik, otoriter direnç, değişen kutuplaşma dinamikleri, bölgesel güçlerin (ve kısmen aralarındaki husumetin) oynadığı rolün artması, dostluk ve düşmanlık kalıplarının değişmesi ve bölgenin dış geçirgenliğinin artan etkisi yer alıyor. Bu değişikliklerin daha geniş ölçekli etkileri nelerdir? Ve bu özellikler ne ölçüde yenidir? Arap ayaklanmaları ve sonraki dönem, bu gelişmelerden bazılarını tetikledi mi, yoksa ayaklanmalar daha önce başlayan eğilimleri mi hızlandırdı? Benzer şekilde önemli olan bir konu da, bu gelişmelerin, MENA'nın bölgesel düzeninde yapısal bir değişiklik anlamına gelip gelmediği sorusu.

Şu ana kadar bölgesel düzenin tanımlayıcı özellikleri hakkındaki tartışmamızdan hareketle, *MENA'da bölgesel düzenin değişmesini* nasıl açıklayabiliriz? Bunu açıklamaya aday senaryolar neye benzerdi? Birtakım gelişmeler ve bunlardan bazılarının birleşimi, MENA'daki bölgesel düzenin değişmesi olarak nitelendirilebilir. Birbiriyle iç içe bağlantılı olduklarından dolayı geleneksel analiz düzeylerini ayırmak zor olduğu için, öncelikle devlet-toplum ilişkilerinin bölgesel düzeydeki kesişme noktasını ele alabiliriz. Bu kesişme noktasında, devletin özerkliği ve şiddet tekeli gibi kalıcı uygulamalarda ve temel anayasal ilkelerde büyük değişikliklerin olması durumunda, bir düzen değişikliğinin görülebileceğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu tür senaryolar arasında, egemenlik ve bölgeciliği düzenleyen ilkelerin yıpranması veya yıkılması, devletlerin dağılması, mezheplere dayalı devletlerin ortaya çıkışı ve bunu takip eden uluslararası sınırların yeniden çizilmesi anlamına gelen her şey yer alabilir. Ancak, MENA'daki mevcut hükümet şeklinin değişmesi halinde de, bir düzen değişikliği söz konusu olacaktır. Bu bağlamda, liberal ve demokratik bir yönetimin hâkim olduğu bir bölge ortaya çıkınca, mevcut durumda bölgeyi tanımlayan iki yaygın ve kalıcı uygulama olan otoriterizm ve etnik ve dini milliyetçiliğin yerini alacaktır. Aynı zamanda, hesap verebilir, liberal ve "dışa dönük" hükümetlerin hakimiyeti bölgeyi, daha fazla entegrasyona ve işbirliğine yönlendirebilir (Solingen 2007 ve 2015). Ulus-üstü yapıların ortaya çıkışı ve merkezi devlet otoritesinin bölgesel düzeye devredilmesi de önemli değişiklikler olarak addedilecektir.

Bölgenin tek kutuplu veya iki kutuplu bir sisteme dönüşmesi halinde, bölgesel seviyede bir düzen değişikliğinden söz etmek yerinde olacaktır. Benzer şekilde, bölgeye tek bir bölünme veya çatışma hattının hakim olduğu ya da alternatif olarak ortada hiçbir çatışmanın kalmadığı senaryolar da

önemli düzen değişiklikleri doğuracaktır. Bu düşünce çizgisini sürdürecektir olursak ve Arap-İsrail çatışmasının geleneksel olarak sert yapılandırma gücünü göz önüne alırsak, Filistin sorununun Arap halklarını harekete geçirme özelliğini yitirdiği ve/veya İsrail'in bölgenin ayrılmaz ve "normal" bir parçası olarak kabul edildiği bir senaryo, böylesi büyük değişikliklerden biri olacaktır. Benzer şekilde, bölgesel kolektif güvenlik örgütlerinin ortaya çıkmasına yol açan istikrarlı, anlamlı ve resmi ittifaklar bölgesel düzende bir değişikliği temsil ederken, hiçbir ittifak kurulmaması hali için de bunun tam tersi (yani düzenin değişmeyeceği) söylenebilir. Bölgenin tamamen farklı bir kompozisyonunun ortaya çıkması ve yine kimin bunun bir parçası olduğunu ve kimin olmadığını açıklayan farklı bir kolektif anlayışın söz konusu olması da böyle bir düzen değişikliğini gösterir.

Bölgesel ve küresel düzen arasındaki kesişme noktasında, uluslararası geçirgenlik ve içişlerine müdahale seviyesinde önemli bir değişiklik olması, kesinlikle MENA'nın bölgesel düzeninde bir değişiklik olarak addedilecektir. Bu tür senaryolar, dış müdahalenin tamamen durdurulmasını veya alternatif olarak, bir veya birkaç Batılı olmayan devletin bölgeye hakim olacağı bir durumu içerir.

Bu bakış noktasından hareketle, MENA bölgesinde tanık olduğumuz büyük dönüşümler ve bunların sonuçları ilerleyen bölümlerde de tartışmaya açılacağı üzere daha ayrıntılı analizler gerektiriyor.

2. YEREL-BÖLGESEL BAĞI: DEVLETLERİN ZAYIFLAMASI, REJIME GÜVENSİZLİĞİN ARTMASI VE MEZHEPSEL GÜVENLİKLEŞTİRME

2.1 DEVLETLERİN ZAYIFLAMASI VE DEVLET DIŞI AKTÖRLERİN ROLÜNÜN ARTMASI

2011'den önce, Orta Doğu ülkeleri, idari ve geçirgenlik kapasiteleri bakımından nispeten güçlü ve merkezi bir yapıya sahipti (Mann 1988, Yapp 1991, Owen 2000, Collombier ve ark. 2018). MENA devletleri, tartışmalı bir terim kullanmak gerekirse, başarısız devletler değildi (bkz. örneğin, Call 2010, Bøås ve Jennings 2007). Rejimler, halkın çoğunluğunun gözünde pek meşruiyet taşımasalar dahi, baskıcı güvenlik aygıtına bel bağlayarak ve çoğu zaman bizzat devletin kurumlarını ele geçirirerek rejim ve devlet arasındaki sınırı belirsizleştirirlerdi. Yine de çoğu kez devlet sıfatıyla erk kullanıp yönetimi sağlayabiliyorlardı. Topraklarının en uzak bölgelerine bile ulaşabilen devlet aygıtı, farklı düzeylerde olsa da, şiddet ve baskı araçlarını kullanma tekelin kendilerine ait olduğu iddiasıyla, güvenlik de dahil, kamusal hizmetler ve ürünler sunabiliyordu. Bu devletler özetle meşruiyet sahibi olmadan *nispeten* güç sahibi olan devletlerdi. Fakat, ayaklanmalar silahlı çatışmalara dönüştükçe ve bazı Arap devletlerinde vekalet savaşları ortaya çıktıkça, Libya, Suriye, Yemen, Irak ve bir ölçüde Mısır'da devletlerin zayıfladığını görmeye başladık (ayrıca bkz. Salloukh 2017: 660, Lynch 2018, Boserup ve Colombo 2017: 2). Bu bağlamda, savaşlar ve yabancıların ülkelerin iç işlerine aşırı derecede karışması, devletlerin kapasitelerini yıpratmış ve Arap devletin bölgesel bir egemen bağlamında geçirgenliğini arttırmıştır (geçirgenlik üzerine, Salloukh ve Brynen 2004).

Libya’da bir iş adamıyla mülakat: Özellikle aşırılık yanlısı ve suça karışmış silahlı aktörlerin rolü büyük. Devletin zayıflığından ve acizliğinden faydalanıyorlar. Dış güçler bunları kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlar.

Geniş bir yelpazeyi temsil eden devlet dışı silahlı aktörler (ulusaşırı etnik ve mezhepsel milisler, isyancılar, kabileler, terör örgütleri, yabancı milisler ve paralı askerler) devletlerin, şiddet ve toprak kontrolü araçları üzerindeki tekelin kendilerine ait olduğu iddialarına meydan okuyor. İktidardaki hükümetlere muhalefet eden silahlı gruplar, devletin resmi güvenlik kuvvetlerine karşı savaş yürütüyorlar; Libya, Yemen ve Suriye’de bölgeleri ele geçirip kontrol ediyorlar ve muhalif güçlerin, rakip siyasi kurumlar ve hükümetler kurduklarına tanık olunuyor. Öte yandan, devlet dışı aktörlerin devlet kuvvetleriyle yönetimi paylaştığını, beraber savaştığını ya da dolaylı olarak devlet otoritesini korumak için çalıştıklarını görebiliyoruz. Suriye’de, Esad hükümeti, şiddet ve güvenlik konularını *gayri-resmi olarak* iktidar yanlısı yerel savunma gruplarına ve yabancı milislere ihale veya delege etti. Başka yerlerde savaşmak ve hüküm sürebilmek için gerekli kaynakları tasarruf etmek amacıyla değişken alanlardan taktiksel ve kısmi olarak çekildi. Irak’ta, Kürt Peşmerge ve Şii milisleri, Irak’ın düzenli kuvvetleri yerine İslam Devleti’yle savaşmak için büyük ölçüde seferber edildi. Aynı şekilde, Esad rejiminin Kamışlı’da havalimanı çevresinde mütevazı bir askeri kuvvet tuttuğu Kuzeydoğu Suriye’nin iç güvenliği ve sınır kontrolü, büyük ölçüde, güvenlik ve yönetişimi kısmen rejimle koordine eden Kürt kuvvetlerinin eline geçti (Collombier ve ark. 2018).

Savaşla özdeşleştirilen dört ülke olan Libya, Irak, Suriye ve Yemen genelinde silahlı gruplar aynı zamanda yönetim, hizmet sağlama ve kolektif mallar gibi konulardaki tipik devlet görevlerini de yerine getiriyorlar. Örneğin, isyancılar ve milis grupları yerel halklara sağlık hizmeti, elektrik ve su sağlıyor. Irak’ta etnik ve mezhep bazlı Muhasasa sisteminin yolsuzluk ve yetersizliği devlet kurumlarına zarar vermeye devam ederken⁸ yerel ve yabancı milis grupları ve kabileler, sosyal yardımlar ve yerel idarelerin yönetimi gibi çeşitli hizmetleri sağlamaya devam ediyorlar. Bu da, devletin verimsiz veya erişilmez olması nedeniyle devlet dışı silahlı aktörlerden hizmet ve güvenlik talep edilmesine ve kaçınılmaz olarak da devletin kısır bir erozyon döngüsü içine girmesine yol açıyor ki sonuçta devletin gücü baltalanıyor, meşruiyeti zayıflıyor. Zayıf devlet yapıları, bir yandan, daha sonra devletin içini boşaltan ve iç güvenlik ikilemlerini artıran güvenlik ve temel ihtiyaçları güvence altına almak için devlet altı aktörleri güçlendiren ve insanların (etnik, mezhepsel, aşiretsel) toplum bağlarına sarılmasına neden olan güvenlik boşlukları yaratıyor (bkz. Dodge 2014). Öte yandan, devlet otoritesi, dış kaynak kullanımı veya otoritenin kısmen devlet dışı aktörlere devri yoluyla da sürdürülebilir.

8 2003’te ABD’nin Irak işgalinden sonra hükümet kadrolarının ve bakanlık makamlarının, liyakat ya da siyasi görüşlere göre değil, siyasi-mezhepçi bloklar (Sünni, Şia, Kürtler) arasındaki önceki anlaşmalara göre paylaştırıldığı ve dolayısıyla kimlik siyasetini kurumsallaştıran ve Lübnan siyasal sisteminden de gördüğümüz gibi mezhebe dayalı koruyucu-korunan ilişkilerini ve yolsuzluğu güçlendiren bir mezhep bazlı kota sistemidir.

Irak'ta bir sivil toplum üyesiyle mülakat: Irak hem risklerle hem de fırsatlarla karşı karşıyadır. Buradaki risk, birçok politikacının yozlaşmış olması ve Irak için neyin iyi olduğunu değil, yalnızca kendi çıkarlarını düşünüyor olmasıdır. Milisler ise çok güçlüler ve vatandaşları korkutabiliyorlar. Ancak konuyu mevcut fırsatlar bağlamında düşünecek olursak, Irak halkının artık, şiddet ve katletmenin hiçbir sorunu çözemeyeceğini farketmeye başladığını söyleyebiliriz. Mezhepçilikten uzaklaşıyorlar.

Silahlı çatışma ve silahlı devlet dışı aktörlerin çoğalması, aynı şekilde bölge genelinde yasadışı ekonomik şebekeleri güçlendirmiştir. Örneğin, Libya'da, silahlı gruplar, politikacılardan, kamu görevlilerinden ve iş adamlarından oluşan vurguncu şebekeler kurmak veya bunlara katılmak için askeri güçlerinden yararlandılar. Bu milis kartelleri devlet fonlarını başka adreslere yönlendirdiler ve devlet şirketlerinde kilit kadrolara atamalar yaptılar (Collombier ve ark. 2018). Mısır ve Libya arasındaki sınır bölgelerinde yasadışı aşiret şebekeleri çoğaldığı gibi (Malmvig 2018, Hüskén 2017), Irak ve Suriye'deki rejim yanlı iş adamları, milis liderleri ve aileleri de, rejim kontrolündeki alanlardan isyancıların kontrolündeki alanlara kadar olan bölgede geniş çaplı haraççılık, uluslararası yaptırımları delme ve uyuşturucu ve diğer kaçakçılık faaliyetleriyle ve yasadışı ticaretle uğraşıyorlar. Yasadışı savaş ekonomisiyle yoğun bir şekilde haşır neşir olan yeni milis-iş adamı şebekeleri, Suriye örneğinde İran ve Hizbullah, Yemen ve Libya örneğinde de Suudi Arabistan ve Birleşik Arab Emirlikleri gibi bölgesel dış güçlerle yakın bağlantı kurarak devletin resmî kurumlarının baltalanmasını kolaylaştırmışlardır.

Bölgesel uzmanlarla Delphi Anketi: Orta Doğu'daki sınırların keyfi bir şekilde hazırlandığını savunan çok olmuştur. Bu, yalnızca bölgenin birçok yerinde değil dünyanın diğer birçok yerinde de geçerlidir. Dahası, bölgedeki farklı etnik toplulukların birbirleriyle ne kadar iç içe girmiş olduğu göz önüne alındığında, sınırların yeniden çizilmesinin, daha iyi siyasi sonuçlara yol açacağını düşünmek de çok zor. Aksine, büyük çaplı bir siyasi istikrarsızlığa yol açma olasılığı daha yüksektir.

Özetle, devlet ve devlet dışı aktörler oldukça karmaşık ilişkiler içerisinde: bazı durumlarda devlet dışı aktörler, devletin kapasitesiyle rekabet ediyor ya da baltalıyorlar ve bazen de devlet otoritesini ve şiddet araçlarını koruyor veya paylaşıyorlar. Bununla birlikte, devlet kurumlarının (devletin iç egemenliğinin) zayıflaması, bölgesel ulus devletin dış egemenlik konusunda da benzer şekilde çözüldüğü anlamına da gelmiyor. Sykes-Picot düzeninin artık sonlandığına dair onca tartışmaya rağmen, Arap ayaklanmalarından kaynaklanan mevcut çatışmalar, hiçbir zaman için devlet sınırlarının doğasını değiştirmekle ya da yeni devletler oluşturmakla ilgili olmadı. Bunların hepsi, hükümetlerin doğasını değiştirmekle ilgiliydi.⁹ Bölgesel devlet sistemi ve dayandığı ulusal

9 Bunun istisnası elbette, 2017'de referandum sonrasında Irak'tan bağımsızlık isteyen Irak'ın kuzeyindeki Kürdistan

kimlikler, genelde varsayılandan çok daha esnektir (Del Sarto 2017a, Fawcett 2017). Aksine, gördüğümüz şey, iç ve bölgesel çevreler arasındaki sınırın belirsizleşmesi ve da geçirgenliğinin gelişmesidir. Örneğin, devlet-altı aktörler, mali destek veya askeri destek için bölge dışından hamilik yapabilecek aktörlerle işbirliği yapıyorlar; beka sorunuyla meşgul olan rejimler, dış güçleri iç çatışmaya çekiyorlar ya da rakip devletlerin meşruiyetlerini baltalamak için gelişigüzel müdahalelerde (veya müdahale girişimlerinde) bulunuyorlar. Bölgedeki bazı kilit devletlerin geçirgenliğinin sonuçları bundan sonraki kısımda tartışılacaktır.

2.1.1 BÖLGESEL ETKİLER

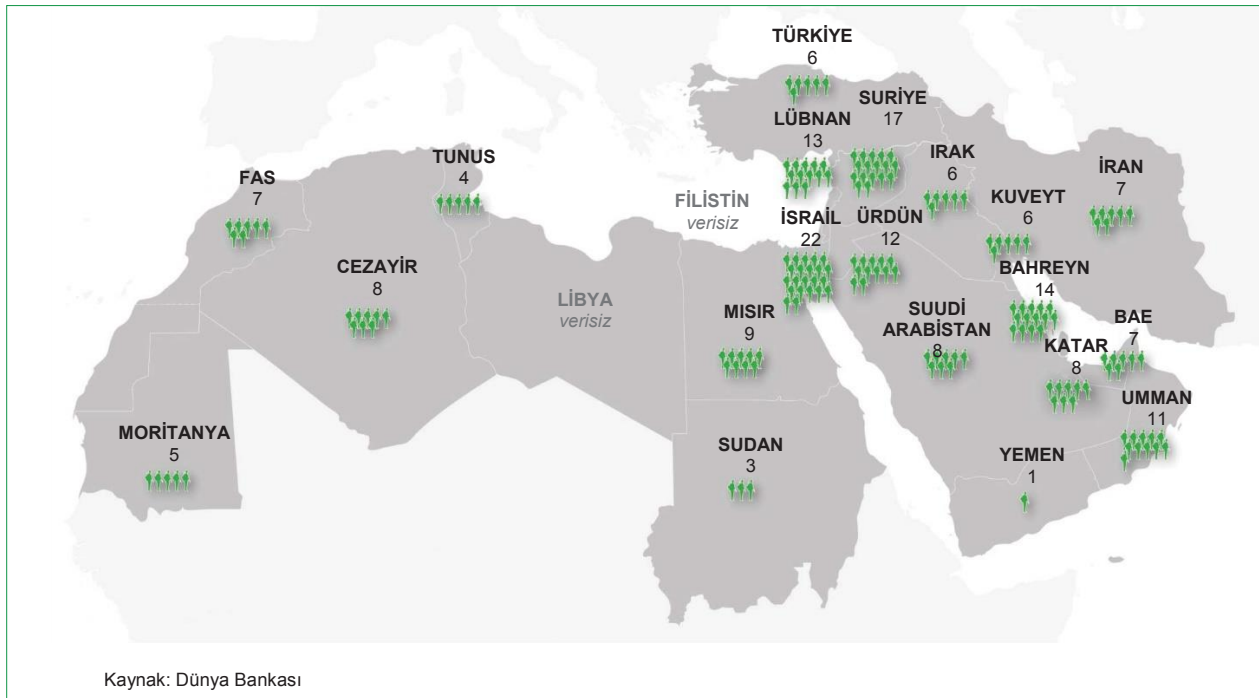
Bazı devletlerin zayıflaması, yalnızca devlet ve toplum arasındaki ilişkiler (Boserup ve Colombo 2017) için değil, aynı zamanda yerel ve bölgesel kademeler arasındaki etkileşimin yoğunlaştığı bölgesel düzenin biçimi ve sözde Arap Soğuk Savaşı'nın yeniden dile getirilmesi bakımında da önemli sonuçlar doğurdu (Salloukh 2017: 660, Hazbun 2018, Kerr 1971, Valbjørn ve Bank 2012). Bazı devletlerin geçirgenliği ise, yerli aktörlerin ve silahlı grupların, bölgesel güçleri davet etmelerini, dış aktörlerle uyum sağlayarak yerli aktörlere karşı denge sağlamalarını veya dış kaynak ve destek sağlamak için uluslararası bağları kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Bunun tersine, bölgesel güçler de, devletlerin arasındaki (etnik ve mezhepsel) uluslararası bağları güçlendirerek, uluslararası mobilizasyon üzerinden rakiplerini itibarsızlaştırmaya çalışmak ve/veya devlet-altı veya uluslararası güçler üzerinden ideolojik güç kullanmak suretiyle, zayıf ülkelerdeki yerel korunanların desteğini de alarak bölgesel rakiplerini zayıflatmaya ve üzerlerinde söz sahibi olmaya çalıştılar.

Katar, Arap ayaklanmalarının ilk günlerinde Libya, Suriye ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler'e yakın uluslararası müdahale ve muhalefet hareketlerine verilen desteği artırmak için *Al Jazeera* kanalını kullandı. Eskiden silahlı muhalif gruplara askeri ve maddi destek veren Suudi Arabistan ve Katar, birbirleriyle jeopolitik rekabetleri sonucu kısa sürede rakip gruplara destek verir hale geldiler (Abboud 2016, Malmvig 2016b). İran'ın etkisinden ve halkının muhalefetinden korkan Suudi Arabistan (tıpkı Yemen'de Hutilere karşı yürüttüğü acımasız savaş gibi) Bahreyn'de ve Yemen'de protestocuları bastırması için güvenlik kuvvetlerini Manama'ya gönderdi. Benzer şekilde Tahran, Esad rejiminin yıkılmasının, Suriye'deki stratejik derinliğinin ve Hizbullah'ın İsrail'i caydırma kabiliyetinin sona ermesi anlamına geleceğinden korkuyordu. Bu doğrultuda, Lübnan'ın kırılğan güç dengesi içinde kendi konumunu korumak için silah ve malzemeye ihtiyaç duyan Hizbullah'a Suriye üzerinden takviye yapan Tahran, Kudüs kuvvetleri ile Pakistan ve Afganistan'a kadar uzanan yerlerden çok sayıda Şii militanı Esad rejiminin yanında mücadele etmeye gönderdi. Türkiye ve bir ölçüde de İsrail, Suriye'ye yoğun olarak müdahale etti. Türkiye, bunu önce Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ve Müslüman Kardeşler'e bağlı gruplar aracılığıyla bölgedeki etkisini arttırmak için, daha sonra da Türkiye'deki Kürdistan İşçi Partisi'yle (PKK) güçlü bağı olan Halk Koruma Birlikleri'nin (YPG) Kuzey Suriye'de Türkiye sınırına yakın yerlerde kalıcı toprak hakimiyeti ve nihayetinde siyasi özerklik kazanmasını engellemek için yaptı. Ancak Ankara çelişkili bir biçimde Irak'ta Barzani ailesinin yerel rakibi Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve merkezi Bağdat hükümeti arasındaki dengeyi gözetmek için kullandığı, İran'a daha yakın olan Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ve Erbil'deki Kürdistan bölgesel yönetimiyle güçlü bağlar kurdu. Tahran, 2003'ten bu yana Irak siyaseti ve toplumunda, Şii dini kurumları ve Şii siyasi liderleri ve milislerine verdiği destek ile önemli bir rol oynamış ve böylece Irak'ta düşünsel güç ve stratejik derinlik yaratma olanağı bulmuştur.

Bölgesel Hükümeti (KBH) ile mevcut Orta Doğu sınırları içinde bir hilafet arayışı içinde olan İslam Devleti'ydi.

Savaşlar ve merkezi devlet gücünün fraksiyonlara bölünmesi böylece bölgedeki tüm devletler için, müdahale etme ve iç işlerine karışma konusunda birbirini kesen çok sayıda çapraz ilişki ve olanak yarattı. Çoğu halen güçlü olan MENA'daki devletler, sağlam askeri güce sahip olmalarına rağmen (bkz. Şekil 2) ve kendi topraklarında savaşmak zorunda kalmadıkları halde dahi, bölgedeki çeşitli çatışmalardan derinden etkileniyorlar. Bu nedenle güvensizlik duygusu artıyor ve rakiplerin, koruyucu-korunan ilişkisinde avantajlı duruma geçeceği korkusuyla, aynı oyuna kendileri de katılıyorlar; bu da elbette rakiplerin karşı önlem almalarına neden oluyor ve aynı klasik güvenlik ikilemi kendini tekrarlamaya başlıyor (ayrıca bkz. Lynch 2018).

Şekil 2 | MENA'da Askeri Güç: Bin kişi başına düşen asker sayısı

2.2 REJİME GÜVENSİZLİK VE OTORİTER DİRENÇ

Diğer yandan, rejimlerin (Suudi Arabistan, Türkiye ve Mısır gibi nispeten güçlü devletlerde bile) kendi güvenlikleri ve rejimin bekasına yönelik tehditlerle yoğun bir şekilde meşgul olduklarını görüyoruz. Arap ayaklanmalarından bu yana, otoriter yönetim yeniden dirildi ve deneyimlerinden öğrenmeye yeniden başladı; Türkiye ve İsrail'deki liberal olmayan politikalara dönüş ise, bu ayaklanmaların öncesine denk geliyor. Mevcut iktidarların çoğu giderek daha cebri uygulamalara bel bağlamakta, muhalif sesleri bastırmakta ve basın özgürlüğü ile sivil toplum aktörlerinin manevra alanını sınırlandırmaktadır. Otoriter yönetimler, bir tür öğrenme biçimini uygulamaya başlamışlardır.¹⁰

10 Heydemann (2007: 2) 2007'de şunları söylemişti: "Orta Doğu içinden ve dışından kaynaklanan dersler ve stratejiler bölge geneline yayılmış ve rejimden rejime aktarılırken bu süreçte değiştirilerek yansıtılmıştır. Rejimler genellikle, [...örneğin,] internetin nasıl yönetileceği, siyasal reform baskılarına ne yanıt verileceği ve rejimlerin mali bağımsızlığının nasıl sağlanacağı gibi konuları tartışmak için bir ülkeden diğerine giden heyetlerin, bu konulardaki deneyimlerini açık

Mübarek ve Esad'ın kaderlerini göz önünde bulunduran otoriter iktidarlar bugün artık rejimlerini korumak için kitlesel baskı ve şiddet uygulama konusunda istekli olmaları gerektiğini biliyorlar (Heydemann 2007, Lynch 2016 ve 2018, Boserup ve Colombo 2017). Mısır'da, Mübarek döneminin ekonomik ve askeri seçkinleri eski güçlerine büyük ölçüde kavuşmuş ve basın özgürlüğü neredeyse yok edilmiş durumdadır; 60.000'den fazla insanın da siyasi gerekçelerle hapsedildiği tahmin edilmektedir.¹¹ Bölgenin her yerinde olduğu gibi, muhalefet ve muhalif sesler, birer terörist olarak gösterilmektedir. Türkiye'de Erdoğan, liberal demokrasi ideallerinden uzaklaşmıştır. Suudi Arabistan'da yüzeysel reformların yanı sıra yurt dışındaki kadın aktivistler ve Suudi muhalifler örneğinde olduğu gibi büyük çaplı tutuklamalar ve taciz olayları görülmekte ve hatta Katar ambargosu için olumlu yorumlar yapmayan sıradan twitler için bile cezalar verilmektedir (Aziza 2019). Veliht Prens Muhammed Bin Salman'ın samimiyetten uzak reform uygulamaları, Arap ayaklanmalarından önce Heydemann'ın gayet ikna edici olan "otoriterliğin yükseltilmesi" tabirini çağırıştırıyor. Bu yolla rejimler görünürde belli bir sektörü, sınırlı bir biçimde açıp yeniden biçimlendirirken, aynı zamanda diğerlerine de baskı uygulayıp çökertmeye çalışıyor (Heydemann 2007).

Rejimlerin iktidarda kalma konusundaki takıntısı, rejimin bekasına yönelik olarak algılanan tehditlerin, çoğu zaman düzensiz dış politikalar ve sürekli değişen ittifaklarla dengelendiği dinamikleriniyoğunlaştırdı (Gause 2003, Rubin 2014). Suudi Arabistan'ın Katar ablukası ve Yemen'de öncülük ettiği savaş ya da El Sisi rejiminin teröristler ve Müslüman Kardeşler'in Libya'daki askeri taarruzların önünü açmasına yönelik kaygıları ya da Sina'da İsrail'le işbirliği yapması rejim bekası endişelerinin ve dış politikanın birbiriyle nasıl iç içe girdiğinin örnekleridir.

İsrail, her ne kadar otoriter bir hükümet tarafından yönetilmediği için farklı olsa da benzer özellikleri orada da gözlemleyebiliriz. Örneğin, Netanyahu hükümetinin İran kaygıları ve devamında gelen belirgin güvensizlik duygusu neo-sağcı hükümetin halkın dikkatini, çözüme kavuşmayan Filistin sorunundan, İsrail'in Filistin topraklarındaki yerleşim yerlerini genişletmesinden ve son olarak da Netanyahu'ya yöneltilen yolsuzluk suçlamasından başka yöne çevirebildi. Neticede İsrail hükümetinin "güvensizlik politikası" (Del Sarto 2017b) Netanyahu'nun iktidarda kalmasına olanak kıldı.

2.3 ETNİK VE MEZHEPSEL GÜVENLİKLEŞTİRME

Bölgedeki rejimlerin güçlerini artırmasının ve bekalarını garantilemenin yollarından biri, 2011'den önce de mezhepsel kimliklerini araç haline getirmekten geçmiştir. Mezhepçi girişimciler ve siyasi liderler, insanların siyasi açıdan dışlanma korkusunu manipüle ederek, halkın bazı kesimlerini diğerlerinden korudukları iddiasıyla veya siyasi muhaliflerini ve bölgesel rakiplerini itibarsızlaştırmak için mezhepleri kullanıp güçlerini arttırmış ve halkın değişim taleplerini saptırmışlardır. (Hashemi ve Postel 2017: 5). Mezhepçilik elbette bölge için yeni bir olgu değildir. Mezhepçilik, Lübnan'ın siyasi sistemi ve kayırmacılık ağlarında sıkı bir şekilde kurumsallaştırılmış ve 2003'teki ABD işgalinden bu yana da, Irak'taki bölünmüş siyaset ve toplumun güçlü bir özelliği olmuştur. Bahreyn'deki Khalifa ve Suudi Arabistan'daki Suud aileleri gibi Körfez monarşileri, Şii

bir biçimde paylaşılmasıyla birbirinden öğrenir.

11 İnsan Hakları İzleme Örgütüne göre (2019).

toplulukları üzerinde onlarca yıldır böl ve yönet taktiği uygulayarak hakimiyet kurmuşlardır (Haddad 2011, Salloukh 2017, Moore-Gilbert 2016). Ancak yakın zamana kadar, mezhepçilik resmi söylemde büyük ölçüde reddedilmekteydi. Bunun nedeni de, siyasi liderlerin ve hükümet yetkililerinin genellikle, incelikli mezhep temelli stratejileri kullanmak ve aynı zamanda da, aleni mezhep taraftarlığını sınırlandırmaya ve susturmaya çalışmak arasında hassas bir denge kurabilmesiydi (Salamandra 2013, Haddad 2011, Malmvig 2019). Irak devletinin ABD işgali sonrasında yıkılması ve yeni Irak siyasi sisteminde mezhep taraftarlığının kurumsallaşmasıyla, mezhepçilik daha da yaygınlaştı. Irak devletinin çökmesi, birtakım uluslararası cihat gruplarına, İran destekli Şii milislerine ve diğer yabancı oyunculara geniş bir hareket alanı sağladı. Sonunda, Hinnebusch'un da belirttiği gibi, Irak çatışmasının bölgeye sıçraması, mezhep çatışmasını uluslararası hale getirdi ve yeni bir mezhepçi söylemi teşvik etti (Hinnebusch 2016).

Yine de, Arap ayaklanmaları, mezhepçiliği daha da genişletmiş ve derinleştirmiş gibi görünmektedir (Malmvig 2014, Gause 2014, Valbjørn 2018). Suriye'de olduğu gibi, Bahreyn'de de gösteriler başlangıçta tüm mezhepleri kapsar nitelikteydi; protestocular "ne Sünni ne de Şii, biz biriz" diye bağıyorlardı. Ancak Hilafet hükümeti ve devlet medyası bunun, Sünnileri hedef alan Şii hainlerden ve isyancılardan başkası olmayan göstericiler ile Tahran tarafından tezgahlanan bir Şii ayaklanması olduğu hikayesini ustaca pazarladı (Matthiesen 2017: 208, Moore-Gilbert 2016). Bu strateji etkili oldu ve kendi kendini gerçekleştiren bir kehanet yarattı. Sünni protestocular evde otururken, Suudi ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) güvenlik kuvvetleri harekete geçerek Bahreyn tarihindeki en sert ve baskıcı önlemleri aldı (Matthiesen 2017). Ayaklanmalar sonrasında, ülkede mezhebe dayalı olmayan ulusal platformların ortaya çıkmasını engellemek için krallık içindeki mezhep farklılıkları, bir karşı-devrimci strateji biçimi olarak bizzat Suudi Arabistan tarafından abartıldı (Al-Rasheed 2017: 143). Mısır ve Ürdün gibi önemli bir mezhep bazlı azınlık grubu olmayan ülkelerde bile, Şiiilere karşı ara sıra saldırılar gerçekleştir ve sosyal medya platformlarında Şii karşıtı söylemler arttı (Valbjørn 2017: 53). İnternet ortamında mezhep kaynaklı nefret söylemine ve korku tellallığına başvuranlara ek olarak, Suriye'deki Heyet Tahrir el-Şam ve yerel El Kaide üyesi gruplar ile Şiiileri, dininden dönmüş katli meşru kişiler olarak gören (*tekfir*), aşırı mezhepsel uygulamaları ve söylemleriyle daha önceleri İslam Devleti olarak bilinen Sünni cihat grupları vardır. Buna karşılık, Pakistan ve Afganistan gibi uzak ülkelerden gelerek Suriye'de ve Irak'ta savaşa katılan uluslararası Şii milisler, Sünnilerin kendi ülkelerinde saldırı altında olma algısını ve korkusunu körüklemiştir.

Bu bağlamda, mezhepsel kimliklerin nasıl olup da giderek daha fazla güvenlikleştirildiklerine tanık oluyoruz. Aynı şekilde bu kimliklerin 'tehdit altında' veya 'tehditkâr' oldukları izlenimi verilerek (Malmvig 2014 ve 2016a, Darwich ve Fakhoury 2016) şiddet ve katı baskı gibi olağanüstü yöntemlerin meşrulaştırıldığını gördük (Waeber 1995). Bu anlamda mezhep kimliklerinin güvenlikleştirilmesi kasıtlı olmakla birlikte, güvenlikleştirme, bir kez lanse edildiğinde, katı sosyal gerçekleri ve kendi kendini gerçekleştiren kehanetleri oluşturur. Korku tellallığı ve mezhep tabanlı Ötekileştirme, Irak ve Suriye'de de görüldüğü gibi, kendi kendine varlığını sürdüren iç-dış grup dinamikleri ile geri dönüşü zor olan toplumsal gerçeklikler yaratır (Hinnebusch 2016, Phillips ve Valbjørn 2018). Suriye'de Esad rejimi, daha 2011'de göstericileri ve muhalefeti, Sünni bir çoğunluk egemenliği kurmak isteyen Sünni İslamcılar ve teröristler olarak tanımladı. *Şebbiha*¹² milisleri de, Sünni

12 Arapçada "hayaletler" anlamına gelen "*Şebbiha*" (*Shabiha*), 2011'den sonra muhalefetin ve muhaliflerin gözünü korkutmak ve çökertmek için kullanılan Esad hükümetine sadık sivil çeteleri veya milisleri ifade eder.

öfkesine karşı koruma bahanesiyle Alevi köylerine kum torbaları takviyesi yaparak azınlık grupları arasında mezhep temelli korkular ve kendi kendini gerçekleştiren kehanetler yarattı (Salamandra 2013). Klasik güvenlik ikilemi, 2012 yılında birçok Sünni katliamı (Phillips ve Valbjørn 2018) sonrasında mezhep kaynaklı bir şiddet dalgasını harekete geçirerek daha şiddetli mezhepçilik biçimlerine yol açtı. Bugün Suriye’de yıllardır savaşıyor ve çok daha açık biçimde mezhepçi olan genç asker ve milisler, eskiden Suriye ulusal “mozaik”i içinde tasvir edilen etnik ve mezhep kimliklerine dair resmi anlatılarından habersiz görünmektedir (ÖSU savaşıncıları yazarın görüşmesi, Eylül 2017, ve Samer Yazbek’le mülakat, 2015).

Bu açıdan de mezhep kaynaklı güvenlikleştirme risksiz değildir. Rejimler ve mezhepçi girişimciler, tabanlarını büyütme için mezhepsel kimliklerinin güvenlikleştirilmesini kullanabilirken, bu kimlik manipülasyonları, çelişkili bir biçimde uzun vadede güçlerini ve meşruiyetlerini baltalayabilir (Del Sarto 2018). Örneğin, Suriye’de Esad rejimi, ileride çatışma sonrası bir uzlaşma safhasında Şii milislerin etkilerini azaltmakta zorlanabilecektir. Irak’ta da hükümet, bazı Şii partiler ve dini liderler de dahil olmak üzere geniş bir kitle tarafından mezhepçi görüldüğünden meşru kabul edilmemektedir. Dahası, etnik ve dini kimliklerin güvenlikleştirilmesi düşmanlık ve korku dolu toplumlar yaratırken bireysel haklar, vatandaşlık ve çoğulculuk fikirleriyle ters düşerek uzun vadede etnik ve dini azınlıklar için dezavantaja dönüşür. Bahreyn ve Suriye’de, mevcut iktidarlar, mezhepsel bölünmeleri o derece derinleştirmeyi başarmış olabilirler ki, şüpheyi ve huzursuzlukla boğuşan bölük pörçük istikrarsız toplulukların bu durumun üstesinden gelip gelemeyeceği açık değildir. (Moore-Gilbert 2016).

3. BÖLGESEL DINAMİKLER: KUTUPLAŞMA, DOSTLUK VE DÜŞMANLIK KALIPLARI, İTTIFAKLAR VE JEOPOLİTİK DEĞİŞİMLER

Her ne kadar bölgesel dinamikler, sürekli olarak yerel ve küresel faktörler tarafından biçimlendirilse de bölgesel düzenin bazı özellikleri (ve karşılaşabileceği zorluklar) genellikle bağımsız olgular olarak analiz edilmelidir. 2011’deki ve önceki Arap ayaklanmaları ve ABD’nin 2003’te Irak’ı işgali, kutuplaşma, dostluk/düşmanlık ve bölgesel işbirliği modellerini değiştirdi. Aşağıdaki bölümlerde, bu değişikliklerin yoğunluğu ve niteliğinin yanı sıra MENA bölgesindeki değişen ağırlık merkezleri de tartışılmaktadır.

3.1 ÇOK KUTUPLU KALIPLAR: SUUDİ-İRAN GERİLİMİNİN ÖTESİNDE

Buzan ve Wæver’e (2003) göre, bölgesel güçlerin sayısı, herhangi bir bölgesel güvenlik kompleksinin ne kadar kutuplaştığını tanımlar. Dolayısıyla, (baskın tek bir hakimiyet gücünün var olduğu) tek kutuplu bölgeler, (iki gücün birbiriyle rekabeti etrafında yapılanan) iki kutuplu bölgeler ve çok kutuplu bölgeler vardır. Çok kutupluluk, hem üyeleri arasındaki çatışma hem de küresel güçler karşısında özerklikle ilişkilendirilmiştir (Lake ve Morgan 1997). Baskın veya hâkim bir bölgesel gücün (Lustick 1997) yokluğuna ek olarak büyük küresel güçlerin müdahalesinin, çeşitli güvensizlik modelleri ürettiği düşünülmektedir (Makdisi 2017, Makdisi et al. 2017, Hazbun 2018).

Katar’da bir uzmanla mülakat: Artık baskın veya hâkim bir oyuncu yok. Birbiriyle rekabet eden birçok oyuncunun var ve bu durum politik sonuçları daha da öngörülemez kılıyor.

2011’den bu yana Orta Doğu’nun çok kutupluluğundaki değişimlerin niteliğini ve kapsamını değerlendirmek, çok kutupluluk kavramını açmamızı ve bunu yaparken de sadece kutup sayısının değil, aynı zamanda ana güçlerin niteliğinin ve aralarındaki etkileşim tiplerinin dikkate alınmasını gerektirir. Bu, söz konusu kutuplar arasında bir hiyerarşi olup olmadığına bakmak (Organski 1958, Lake 2009), bölgesel aktörlerin maddi ve düşünsel kapasitesindeki değişiklikleri analiz etmek ve güç kullanımı kapasitelerini değerlendirmek anlamına gelir (Nolte 2010: 883, Haas 2014). Böyle bir analizde, ihtirasların içeriğindeki değişikliklerin yanı sıra bu ihtirasın bölgesel etkiye dönüştürülebilirlik kapasitesi (Stephen 2002, Önis ve Kutlay 2013) ve bölgesel güçler ile küresel düzen arasındaki gelişen ilişki (Hurrell 2016) de göz önünde bulundurulmalıdır. Dahası, bölgesel düzeni biçimlendiren son değişikliklerden bazılarını yakalamak için, farklı bölgesel güç türleri arasında ayırım yapmak faydalı olacaktır. (1) Tam donanımlı bölgesel güçler, (2) niş bölgesel güçler ve (3) yakın bölgesel güçler arasında bir ayırım yapabiliriz. *Tam teşekküllü bölgesel güçlerin*, bölge genelindeki farklı çatışmalar veya işbirliği projelerinden çıkarları vardır ve yumuşak ve sert güç araçlarını birleştirirler. *Niş bölgesel güçler*, yalnızca bazı spesifik alanlarda (siyasi, güvenlik, ekonomi, kavramsal) bölge çapında nüfuz kullanırlar. Bunun tersine, *yakın bölgesel güçlerin* etkisi, alt bölgesel sistemlerden biriyle sınırlıdır (bu durumda Mağrip, Levant ve Körfez gibi); bu bölgesel güçler, en yakın komşuları üzerinde halen bir miktar etki sahibi olsa da, önemli bölgesel çatışmalarda ancak küçük bir rol oynayabilirler.

Tam donanımlı bölgesel güç olduğunu ileri süren veya böyle hareket etme eğiliminde olan en az beş devlet (Suudi Arabistan, Mısır, İsrail, İran ve Türkiye) söz konusu olduğundan, MENA bölgesi çok kutuplu bir sistemdir. Suudi Arabistan ile İran arasındaki gerilim, günümüzde bölgesel jeopolitikte baskın itici güç olarak tanımlanmaktadır. Riyad ve Tahran’ın yerel (ve kısmen yeni katılan) vekillerini, yalnızca bölgede etkili olmak için değil, aynı zamanda rakiplerinin de aynı şeyi yapmasını engellemek için kullandıkları şüphesizdir (bkz. diğerleri arasında: Nasr 2007, Salloukh 2013, Abdo 2017). 2003’te ABD’nin Irak işgalinden bu yana yoğunlaşan Riyad ve Tahran arasındaki düşmanlığın temel bir faktör olduğu varsayımı üzerine odaklanılması, iki kutuplu dinamiklerin ön plana çıktığını ve bunların bölgenin çatışma potansiyelini nasıl artırdığını vurgulamaya meyillidir. İran ve Suudi Arabistan, her ne kadar 2011’den sonra bölgesel nüfuzlarını daha da arttırmış olsa da, bölgesel düzendeki değişiklikler yalnızca İran–Suudi rekabetinin yoğunlaşmasıyla değil, aynı zamanda birtakım yeni bölgesel aktörlerin söz sahibi olma konusundaki artan ihtirasları ve kapasiteleriyle de ilgilidir. Bu konuda Türkiye bir örnektir. Tam donanımlı bir bölgesel güce dönüşen Ankara, şimdiye dek sessiz kalmayı tercih ettiği Mağrip gibi bölgelerde söz sahibi olmaya başladı. Türkiye ayrıca, 2017 yılında Katar’a ek Türk birliklerinin konuşlandırılması dahil, Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) krizinde büyük rol oynadı. Aynı dönemde, hem Katar hem de Birleşik Arap Emirlikleri, yakın çevrelerinin ötesine güçlü bir politik baskı uygulamak için hem sert hem de yumuşak güç araçlarına başvurarak gerçek ve tam donanımlı birer bölgesel güç olarak hareket etmeye başladılar.

Lübnan'da muhalif bir politikacıyla mülakat: Bölgedeki en geleneksel ve en etkili oyuncular Suudiler ve İran'dır. Bölgeyi biçimlendirmekte ve biçimlendirmeye devam etmektedirler. Ancak ortada yeni oyuncular var. Bunlardan biri, iddialı politikaları ve bölge üzerindeki kontrolünü genişletme konusundaki istekliliği nedeniyle Birleşik Arap Emirlikleri'dir.

Buna karşılık Mısır, 1970'lerden bu yana (2011'den bu yana daha da artarak), sınır komşularının dışındaki bölgeler üzerinde söz sahibi olma ve bunlara önderlik etme kapasitesini azaltmıştır (Libya, Nil Havzası, Filistin, Doğu Akdeniz dinamikleri). Suriye, Yemen, Irak ve Mağrip (Libya hariç) söz konusu olduğunda Mısır, niş bir bölgesel güç olarak daha çok ikincil bir aktördür. Dahası, 2011'den bu yana Kahire'nin, Körfez sermayesinden finansal bağımsızlığı gözle görülür biçimde azalmıştır. Son olarak da, 2003 ve 2011 yıllarında meydana gelen büyük jeopolitik değişimlerin sonucunda güçlü bir bölgesel rol oynayan ülkeler, diğer bölgesel güçlerin gündemine tabi oldular ve büyük bir jeopolitik rekabetle karşılaştılar. Irak ve Suriye buradaki en güzel örneklerdir.

Bir AB yetkilisiyle mülakat: Bugün bölgesel sahnede nispeten yeni sayılan ağır toplar bir zamanlar en iyi olasılıkla bölgedeki gelişmeleri finanse eden ve şuan birer aktör haline gelen Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar'dır. Ancak bu yeni rolün sürdürülebilir olup olmadığı şüphelidir.

Buna karşılık, Mağrip'teki kutuplaşma dinamikleri, devlet-toplum ilişkileri düzeyinde büyük değişikliklere ve bölge devletlerinden birinin, yani Libya'nın çöküşüne rağmen oldukça istikrarlı olmuştur. Cezayir ve Fas arasındaki uzun yıllardır süren rekabet, Orta Doğu'daki jeopolitik değişimlerle pek değiştirilemeyecek güçlü ve kalıcı çift kutuplu dinamikler oluşturdu (Lounnas ve Messari 2018, Hernando de Larramendi 2018).

Nitekim, Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabet her ne kadar Arap ayaklanmalarından önce başlamış olsa da, ayaklanmalar bu rekabetin yoğunlaşmasına neden oldu. Ayrıca 2011 ayaklanmaları, Türkiye, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi birtakım bölgesel oyuncuların, maddi ve düşünsel araçları söz sahibi olabilmek amacıyla kullanmaya yönelik ihtiraslarını ve isteklerini artırdı. Diğer bölgesel aktörler, özellikle Suriye, Libya ve bir dereceye kadar Mısır, 2011'den sonra etkilerini kaybetti. Ancak iki kutuplu İran-Suudi düzenine geçmek yerine, MENA sistemi halen, "parçalanmış" ya da "rekabetçi" olarak nitelendirilebilen çok kutuplu bir düzenle özdeşleştiriliyor (Hinnebusch 2014: 51, Kausch 2014). Dostluk ve düşmanlık kalıpları, bir sonraki bölümde de belirtildiği gibi, birbirini kızıştıran veya nötralize eden birçok örtüşen bölünmeyle karakterize ediliyor.

3.2 DOSTLUK VE DÜŞMANLIK KALIPLARI: ÖRTÜŞEN VE ÇOK KATMANLI BÖLÜNMELER

Dostluk ve düşmanlık kalıpları, arkadaşlık ve nefret gruplaşmaları olduğu kadar aktörler arasında çatışmayı veya işbirliğini tetikleyen belirli konuları da ima eder. Buzan ve Wæver (2003: 50) tarafından da gözlemlendiği gibi, “tarih, kültür, din ve coğrafya gibi çeşitli arka plan faktörlerinden etkilenen bu dostluk ve düşmanlık kalıpları, daha çok izlenen yola bağlıdır ve bu nedenle de kendilerinin en iyi açıklamaları olurlar”. Bu açıdan bakıldığında, dostluk ve arkadaşlıktan tutun, korunma ve destek beklentilerine kadar geniş bir yelpazedeki ilişkileri ifade eder. Bunun aksine düşmanlık da, korku, nefret ve güvensizlik ilişkilerini ifade eder. Bölgesel sistemler, baskın bir dostluk/düşmanlık kalıbı veya kalıpları etrafında yapılandırılabilir. MENA bölgesinde ise düşmanlık kalıpları daha belirgindir.

En belirgin bölünmeler, İsrail’in bölgesel bir oyuncu olarak kabul edilmesi, etnik ve dini bölünme ve statükoya bağlı kalanlar ile revizyonist veya devrimci kuvvetler arasındaki ideolojik çatışma konuları etrafında dönmektedir. Bu bölümde, bu bölünmelerin, 2011’den bu yana MENA bölgesindeki dostluk ve düşmanlık kalıplarını nasıl biçimlendirdiğini anlamak için, üç ana değişim değerlendirilmektedir. Bunlar: (1) İsrail’le ilişki kurmak ve ortak çıkarların mevcudiyetini kamuoyu önünde kabul etmek konusunda bazı bölgesel aktörlerin giderek daha açık fikirli olması; (2) mezhepçilik ve kimliklerin güvenlikleştirilmesi; (3) statüko savunucuları ve (genellikle Müslüman Kardeşler’le bağlantılı grupları destekleyen kesimlerle ilişkilendirilen) siyasi geçiş destekçileri arasındaki ideolojik husumet. Birinci görüş, genellikle Müslüman Kardeşler’in bir iç tehdit olarak algılanmasıyla bağlantılıdır.

3.2.1 ARAP-İSRAİL ÇATIŞMASI VE ARAP BİRLİĞİ NORMU

Altın devrini 1950’lerde ve 1960’larda yaşayan pan-Arabizm ve Arap birliği fikri, Orta Doğu’da Arap ülkeleri arasındaki ve bölgesel politikalar açısından güçlü bir yapılandırıcı kuvvet olarak hizmet etti (Jankowski ve Gershoni 1997, Barnett 1998, Dawisha 2003). Ancak “Arap çıkarlarının” Arap devletlerinin münferit çıkarlarından önce geldiği ve Arapça konuşulan tüm bölgelerin eninde sonunda tek bir Arap ulus devleti olarak birleşmesi gerektiği fikri tartışmaya açıktı.¹³ Malcolm Kerr (1971) ilk kez o meşhur “Arap Soğuk Savaşı” ifadesini kullandığı analizinde altını çizdiği gibi, Mısırlı Cemal Abdül Nasır’ın önderlik ettiği sözde sosyalist cumhuriyetlerin savunduğu ikinci görüşün, Arap monarşilerinin tercihleriyle çakışmaktaydı. Çoğu Arap krallığı, Arap milliyetçiliği biçimleri arasında daha çok Arap devletleri arası işbirliği ve dayanışmayla sınırlı olan daha ılıman bir milliyetçilik politikasını izlemeyi tercih etti. Aslında, o yıllardaki Arap siyaset arenasında pan-Arabizm, Arap devlet sistemi içindeki liderlik ihtiraslarını meşrulaştırmak ve Nasır’ın başarıyla körüklediği bölgesel hegemonya özlemlerini haklı çıkarmak için bir araç olarak hizmet etti. Pan-Arap liderliği için verilen mücadeleler, içkin devlet kırılma eğilimlerini maskeleydi, çatışmalara yol açtı, egemenliğe karşılıklı saldırıları haklı çıkardı ve muhtemelen Arap devlet sistemini, çelişkili bir biçimde, zayıflattı (Solingen 2007: 771–2, Barnett 1998). Ancak, temelinde Filistin davası yatan pan-Arap dayanışması fikri, Arap halkları arasında geniş çapta desteklendi ve bu da, bölgedeki birçok devletin dış politikasını, genellikle çok daha dar bir şekilde tanımlanmış ulusal çıkarlara karşı, şartlandırdı (örneğin, Jankowski 1997, Barnett 1998: 158 ff.). Yine de, İsrail-Filistin çatışmasının

13 1958’de Mısır ve Suriye’nin Birleşik Arap Cumhuriyeti olarak birleşmesi, bölge birliği özlemlerine örnek olduysa da bu girişim yalnızca üç yıl sürdü.

geçmişi, Filistinlilerin Arap liderlerine olan bağlılığının, gerçek olmaktan ziyade genellikle sözde kaldığını gösteriyor (örneğin, Tessler 2009).

Arap ordularının 1967 savaşında İsrail'e yenilmesi, laik pan-Arabizmin sonunun başlangıcına işaret ediyordu (Ajami 1998, Dawisha 2003). Daha sonra Mısır'ın 1979'da İsrail'le ikili barış anlaşması imzalaması ve Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi gibi gelişmeler de, Arap rejimlerinin (ara sıra göstermelik söylemlere rağmen) artık Arap birliği ve dayanışma düşüncesine körü körüne bağlı olmadıklarını gösterecektir. Bu gelişme 2000'li yıllarda da, bazı Arap rejimleri (özellikle Mısır, Ürdün ve Suudi Arabistan), İsrail'le yapılan 2006 savaşından Lübnan'daki Hizbullah örgütünü sorumlu tutmasının da gösterdiği gibi, devam edecektir. İsrail'in, Hamas'ın yönetimindeki Gazze Şeridi'ndeki üç savaşı, Araplar arası söz konusu bölünmelerin tekrarlanmasına neden oldu: Mısır ve Suudi Arabistan, Hamas'ı, İran'ın piyonu olmakla suçladı. Aynı zamanda, Filistin sorunu 1967'den sonra da, İsrail'in Filistinliler üzerindeki ısrarlı hakimiyetine karşı kendilerini "direniş ekseninin" bir parçası olarak tanımlayan devlet ve devlet dışı aktörlerin (yeniden) yapılandırılmasına tanık olunmasıyla, bölgesel politikaya etki etmeye devam edecektir. Batı tarafından genellikle "radikal" veya "aşırılıkçı" olarak nitelendirilen devletlerin veya grupların oluşturduğu bu ekseninde, İran, Esad rejimi altındaki Suriye, farklı (ve kısmen İslamcı) Filistinli hizipler ve Lübnan'daki Hizbullah (örneğin, Makdisi 2018) yer alıyordu.

Arap ayaklanmaları sonrasında, Arap birliği ve dayanışma normunun önemi azalmaya ve Arap devlet sistemi parçalanmaya devam ediyor. Bunun en belirgin örnekleri de, Suriye iç savaşı ve Katar ile Suudi Arabistan arasındaki krizdir. Arap-İsrail çatışması ve özellikle de "bir asırdan uzun süredir Orta Doğu'da yaygın bölgesel endişe" (Makdisi 2018: 3) haline gelen Filistin meselesi, artık Orta Doğu siyasetinde önemli bir yapılandırma faktörü olarak önemini kaybetti. Bu konu her ne kadar bir rol oynamaya devam etse de artık bir ilgi odağı değildir. 2002 Arap Barış Planında da ifade edildiği gibi, Arap-İsrail çatışmasının nasıl çözüleceğine dair ortak bir Arap duruşu artık gündemde değil. 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali ve özellikle Suudi Arabistan ile İran arasındaki artan husumet Sünni-Şii bölünmesinin yoğunlaşmasına neden oldu. Bu bağlamda, Suudi Arabistan'ın mezhepçiliği körüklemesi, Arap ayaklanmalarına karşı kraliyetin, devrim karşıtı stratejisi çerçevesinde engelleyici bir tepki olarak görülebilir (Al-Rasheed 2017). Aynı zamanda, anti-Siyonizm de artık Arap siyasetinin belirleyici bir özelliği olmaktan çıkmıştır. Aksine, İran'a ve müttefiklerine karşı duyulan ortak düşmanlık, başta Suudi Arabistan, Mısır, Birleşik Arap Emirlikleri ve bazı küçük Körfez monarşileri olmak üzere, bölgedeki bazı Arap ülkeleri ile İsrail arasında yeni bir yakınlaşmanın nedenidir.

Katar'da yabancı bir uzmanla mülakat: Bölgeyi değiştirecek temel unsurlardan biri, İran'a karşı yeni Arap-İsrail ittifakıdır.

Bu doğrultuda, "Burası Bahreyn" mesajı taşıyan Bahreynli bir sivil toplum heyeti, Aralık 2017'de Kudüs'ü ziyaret etti (Henderson 2017). Aynı ay içinde de, Suudi Veliyaht Prens Muhammed Bin

Salman'ın Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas'a, İsrail'in sağcı hükümetlerinin tercihleri doğrultusunda şekillenen gayri resmi bir ABD barış planını kabul etmesini telkin ettiği söyleniyordu (Barnard et al. 2017).¹⁴ Suudi Arabistan ile İsrail arasında –halen- hiçbir diplomatik ilişki bulunmamasına rağmen, şüphesiz ki, kendine aşırı güvenen genç Suudi Veliaht Prensi ile aynı derecede genç ve deneyimsiz olan ABD Başkanı Trump'ın damadı ve Orta Doğu danışmanı Jared Kushner arasındaki dostluk sayesinde de Riyad ile Kudüs hükümeti arasındaki ilişkiler yumuşadı. Kushner, İsrail başbakanı Netanyahu ile benzer dünya görüşüne sahip. 2018'in başlarında, güçlü Suudi Veliaht Prensi, *Atlantik* dergisine verdiği bir mülakatta şöyle konuştu: "İsrail'le paylaştığımız çok fazla çıkar var" ve "Filistinlilerin ve İsraillilerin kendi topraklarına sahip olma hakları var" (Goldberg 2018). Bunlar, ülkesi halen İsrail'le resmen savaş halinde olan bir Arap lider için benzeri görülmemiş ifadelerdi. Ekim 2018'de Netanyahu Umman'a habersiz bir ziyaret gerçekleştirdi ve Sultan Qaboos'la biraraya geldi.¹⁵ Birkaç gün sonra, İsrail Kültür ve Spor Bakanı Miri Regev, uluslararası judo yarışmasına katılmak üzere Abu Dabi'yi ziyaret ettiğinde, İsrailli bir *judocu* altın madalyayı kazanınca İsrail milli marşı çalındı (Katzir 2018). Emirlikler zaten Abu Dabi merkezli Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansına akredite bir İsrail diplomatik misyonuna ev sahipliği yapıyor (Henderson 2017). Ve Ocak 2019'da, popüler CBS röportaj programı "60 Dakika" da, Mısır Devlet Başkanı Abdülfettah el Sisi, Sina yarımadasında Mısırlı isyancılara karşı yapılan yüzlerce gizli İsrail hava taarruzu dahil olmak üzere, İsrail'le gizli yakın askeri ve istihbarat işbirliğini kabul etti (Kirkpatrick 2019).¹⁶ Başkan Trump'ın ABD büyükelçiliğini Mayıs 2018'de Tel Aviv'den Kudüs'e taşıma kararının, Arap liderler tarafından oldukça ılımlı bir kınamayla geçirilmesi de ilginçtir.

Aslında İsrail, Arap ayaklanmalarından bu yana bölgesel gelişmelerden birçok avantaj sağladı. İsrail'in Suudi Arabistan ve Körfez monarşileriyle ilişkilerini iyileştirilmesine (ve İran'la olan ortak husumete) ek olarak, Esad rejimi artık İsrail'e karşı bir tehdit oluşturmuyor;¹⁷ Hizbullah, şimdilik Suriye'de savaşmakla meşgul; ve El Sisi'nin yönetimindeki Mısır, İsrail'in Hamas'a karşı olan antipatisini paylaşıyor. İsrail elbette, özellikle sınırlarına yakın olan yerlerde, komşu Suriye topraklarındaki Hizbullah ve İran kuvvetlerinin varlığından ve yine Hizbullah'ın Suriye'de kazandığı kapsamlı savaş deneyiminden oldukça rahatsız. Ancak yine de, İsrail'in bölgesel sistem içindeki konumu hiç kuşkusuz güçlenmiştir. "Direniş eksenini"nin çekiciliği, esas itibarıyla Suriye iç savaşına İran ve Hizbullah'ın da katılması ve Suriye'deki şiddetli iç çatışmalar nedeniyle popülerliğini kaybederek zayıflamıştır. Son olarak önemli noktalardan bir tanesi de, İsrail'in sağcı hükümetinin politikalarının Başkan Trump'ın önderliğindeki ABD yönetiminin tam desteğini almasıdır (Quero ve Dessi 2019).

Ancak bugün mevcut devlet sisteminde büyük değişikliklere yol açabilecek olan pan-Arap birliği projeleri, Arap liderleri için birer amaç olmaktan çıkmış olsa da Valbjørn ve Bank'ın da ikna edici

14 Görünüşe göre, bu "barış planı" öngörülen Filistin devleti için şunları şart koşturmuştur: Filistin devleti, Batı Şeria'da bitişik olmayan topraklar üzerinde kurulacak; toprakları üzerinde kendisine sınırlı bir egemenlik hakkı tanınacak; Doğu Kudüs dışında bir başkent belirlenecek; İsrailliler, yerleşimlerini tahliye etmeyecek ve Filistinli mültecilere ülkelerine geri dönme hakkı tanınmayacaktır.

15 "Israel's Netanyahu Meets Sultan Qaboos in Surprise Oman Trip" (İsrail Başbakanı Netanyahu'nun Sultan Qaboos'u Amman'da sürpriz ziyareti), *Al Jazeera*, 26 Ekim 2018, <http://aje.io/nezwd>.

16 Mısır daha sonra bu yayını engellemeye çalıştıysa da başaramamıştır.

17 Golan'da İsrail ile Suriye arasındaki sınır onlarca yıldır sessizken, Esad İsrail'de "bildiğimiz şeytan" olarak tanınırdı. Bu da, Suriye'de iç savaş başladığında, Suriye'deki muhalefeti destekleyip desteklememe konusunda İsrail'in siyasi ve askeri kanadı içindeki tartışmaları açkılıyor.

bir şekilde savunduğu gibi, Arap kimliğinin bölgesel siyasette oynadığı rolü tamamen reddetmek için henüz çok erkendir (2012). “Arap davasına” yapılan atıflar, Arap liderleri için hala geçerlidir; kendilerini Filistinlilerin gerçek savunucuları olarak sunan İran ve Türkiye ise, Arap/bölgesel siyaset yarışmasına giren Arap olmayan devletlerdir. İkincisi, en başta Hizbullah ve Hamas olmak üzere devlet dışı aktörler, Filistin davasını savunma rolünü üstlenmişlerdir. Üçüncüsü, 1950’lerin ve 1960’ların laik pan-Arabizm geleneğinin aksine, Orta Doğu siyasetinin Arap boyutu giderek dini/pan-İslamcı bir söyleme gömülmektedir. Son olarak, ve belki de en önemlisi, Arap dayanışması normu ve Filistin davası, halen Arap halkları tarafından büyük ölçüde desteklenmektedir. İsrail’in, 2006’da Lübnan’daki Hizbullah’la savaşına ve 2008–2009’da da Hamas’ın yönettiği Gazze Şeridi’ndeki savaşlara Arap halklarının verdiği sert tepki bunun kanıtıdır (Valbjørn ve Bank 2012). Konuya sosyal medyanın rolü ve bütünleşik bir Arap medya pazarı açısından bakarsak, Arap ayaklanmalarının ve bunu takip eden dönemin, Arap halklarının toplumsal ve kültürel anlamda birbirine bağlılığının bir kanıtı olduğunu ve bu bağlılığın artmaya devam ettiğini görebiliriz (ayrıca Noble 2008, Lynch 2016). Nitekim, Arap uydusunun ve sosyal medyanın son on yıl(lar)da önemini daha da artması, Arap dayanışmasının ve Filistin davasının halen çok önemli olduğunu düşündürten, ancak bir anlamda insanın kendi söylediklerini duydukça bunları gerçek sandığı bir “yankı odası” yaratmıştır. Bölgesel işbirliklerinin devlet düzeyindeki değişimine rağmen, Filistinlilere yönelik halk desteği halen devam etmektedir (ayrıca Makdisi 2018: 2). Arap halklarının, Filistin davasına bu kadar ısrarla önem vermesi, Arap rejimleri ile halkları arasındaki uçurumun sürekli büyüdüğünü (bir kez daha) gözler önüne seriyor – “rejim–halk bölünmesi” on küsur yıl önce bazı akademisyenlerin de tespit ettikleri gibi büyümektedir (Lynch 2006).

Zayıflayan Arap birliği normu, genel olarak giderek önemini kaybeden Arap–İsrail çatışması ve özellikle de, devlet düzeyindeki bölgesel siyaset açısından Filistin meselesi ve bazı Arap devletlerinin İsrail’le ilişkiler konusundaki değişen konumları, MENA’daki mevcut bölgesel düzen için önemli değişikliklerdir. İsrail’in yakın komşusu olmayan giderek artan sayıda Arap ülkesi ile İsrail arasındaki kurumsallaşmış ilişkiler, bölgesel düzende bir değişikliğe işaret etmektedir. Başka bir deyişle, İsrail’le resmi ilişkilerin bir norm haline gelmesi veya Filistin’in artık Arap kamuoyunu harekete geçirememesi durumunda, bölgesel düzenin radikal bir biçimde dönüştüğünü görebiliriz.

3.2.2 BÖLGESEL ÖLÇEKTE MEZHEPSEL GÜVENLİKLEŞTİRME

Bölgesel düzeyde, devletler ve devlet-altı aktörler mezhepsel kimlik siyasetini düşman devletlerle giriştikleri güç mücadelelerinde ve ulusaşırı işbirliği arayışlarında güçlü bir araç olarak kullandılar. Mezhebe dayalı politikalar ve çatışmalar, taraflara birbirleriyle rekabet halinde barışçıl olan veya olmayan yollarla müdahale fırsatları sundu. Örneğin Suudi Arabistan, Yemen, Irak ve Suriye’deki çatışma bölgelerinde bulunan yerel unsurlarını harekete geçirmek ve İran’ı itibarsızlaştırmak üzere karşı mezheptekileri ötekileştirmeyi geniş çapta kullandı (örn. Gause 2014: 5, Ayub 2013, Hashemi ve Postel 2017: 21). Benzer bir şekilde, İran ve Hizbullah, müdahalelerine destek toplamak ve Şii savaşçıları savaşa sokmak amacıyla mezhepsel korku ateşlerken Suudi Arabistan’ı ve Riyad’a bağlı aktörleri, Vahabi, Sünni aşırılıkçı veya sözde *tekfirci* gibi mezhep temelli ifadelerle yaftalayarak, meşruiyetlerini sarsmaya çalıştı (ayrıca bkz. Malmvig 2019). Bu, İran’ın “direniş eksenini” anlatısını başarıyla kullandığı ve Sünniler ile Şiiler arasındaki mezhepsel farkları pek ön plana çıkarmadığı 2011 öncesi döneme kıyasla önemli bir farktır. Diğer yandan, Türkiye’nin her ne kadar bir dış siyaset geleneği olarak bölgesel politikalarını mezhepçi yaklaşımla meşrulaştırmaktan kaçınsa da, Cihatçı ağların ve sosyal medyanın mezhepçi dünya görüşlerini güçlendirdiği gibi, mezhepçi

söylemlere giderek daha fazla başvurduğu görülüyor. Dolayısıyla, daha sert mezhepçi dil kullanan bölgesel güçlerin sayısı artarken, bölgedeki saldırgan mezhepçilik yaklaşımının önüne geçen, bir zamanların yerleşik “mezhep tabusunu” veya mezhepçiliği dışlama düsturunu gevşettiklerini görüyoruz (Haddad 2011, Malmvig 2019).

Mezhebe dayalı müdahaleler ve ulusaşırı hareketler böylelikle bölgedeki çatışma modellerini ve devletlerin geçirgenliğini arttırdı (Hinnebusch 2016). Mezhepçi devlet-altı aktörlerle işbirliği yapan bölgesel güçler, devlet düzenlerinin zayıflamasına katkıda bulundu ve çeşitli devlet ve devlet dışı aktörlerin, güçlü kimlik dinamikleri ve kategorileriyle birbirine bağlanmaları yerel ve bölgesel alanlar arasındaki sınırları bulanıklaştırdı (ayrıca bkz. Del Sarto 2019). Ancak madalyonun bir de diğer yüzü var: Örneğin Suriye, Yemen veya Irak’taki mezhepçi çatışma dinamikleri, Suudi Arabistan-İran ve her iki tarafın müttefikleri arasındaki rekabeti daha da yoğunlaştırarak, bölgesel çatışmaları ve husumet alanlarını derinleştirdi. Devrimci pan-Arabizm ve sosyalist Arap ideolojilerinin benzer şekilde sınır ötesi hareket yürütmek, müdahalede bulunmak ve şiddet ortamı yaratmak için kullanıldığı, 1950’lerin ve 1960’ların Arap Soğuk Savaşıyla bazı belirgin paralellikler olsa da, etnik ve dini kimliklerin güvenlikleştirilmesi (bir güvenlik sorunu olarak tanımlanması) günümüzde niteliksel olarak farklı çatışma dinamiklerinin doğması ve “çıkarların” yeniden tanımlanması anlamına gelebilir. Güvenlikleştirici aktörler, Öteki’yi mezhepçi bir düşman olarak yaftalarken, Ötekiler, çelişkili stratejik çıkarlar veya farklı *beka meselesi* anlatıları yüzünden değil, düşmanın bizzat kimliği ve/veya inancı nedeniyle mücadele edilmeli ve hatta ortadan kaldırılmalıdır (Malmvig 2016b). Çatışmaların, belirli etnik veya dini grupların bekası için yapıldığı öne sürüldüğünde, “objektif” savaş amaçlarının arka plana çekildiği görülür ve gerilimi düşürmek veya taviz vererek uzlaşmak daha da zorlaşır. Güvenlikleştirilmiş kimliklerde, ileride daha kolaylıkla istismar edilebilecek olan korku ve mağduriyet faktörleri yer aldığından, kimliklerin güvenlikleştirilmesi yeni çatışmaları da ateşleyebilir (ayrıca Del Sarto 2018).

Beyrut Odak Grubu: Mezhepçiliğin yayılması ve Suudi-İran rekabetinin sürdürülmesi tehlikelidir. Son zamanlarda bölgede görülen, özellikle Irak ve Suriye’deki mezhep kaynaklı gerilimler, İran ve Suudi Arabistan arasında daha büyük bir savaş olasılığını artırıyor. Körfez’in güvenliğini ve petrol akışını tehdit edecek doğrudan bir savaş pek olası olmasa da mezhepsel gerilimlerin manipülasyonu oldukça muhtemel.

Ancak, bölgesel siyaseti basit Sünni-Şii husumeti nosyonları üzerinden açıklamak şüphesiz ki son derece kolaydır ve bunlar, devletleri etnik ve mezhep hatları boyunca parçalamak, otokratik iktidarların baskıcı uygulamalarını güçlendirmek veya Oryantalistlerin “Her şey din için” şeklinde tanımladığı Orta Doğu’daki anlayışı pekiştirmek gibi tehlikeli politika reçetelerine ve dolayısıyla bölgeye özgü çatışmalara bile yol açabilirler. Sünni-Şii dinamiklerinin tamamını kapsayan ve hafifleten çeşitli faktörler mevcuttur. Bölgesel ittifaklar ve rekabetler, mezhep bağlantısı veya aidiyetinden ziyade, gerçekçi stratejik çıkarlar ve güç kullanabilme dengeleri tarafından yönlendirilmeye devam ediyor. Tıpkı İran’ın, İsrail’e karşı caydırıcılık gücünü koruyabilmesi için, Esad rejimi ile Tahran arasındaki yakın bağların Suriye’nin jeostratejik önemine temelden bağlı

olması gibi, İran, Hizbullah ve Esad rejimi de “Sünni” Hamas’la tekrar ittifak kurdu. Esad rejiminde her ne kadar Aleviler çoğunluk olsa da rejimin Hristiyan, Dürzi ve diğer azınlık gruplarıyla da güçlü bağları bulunmaktadır. Esad rejimi, genellikle laik düşünceye sahip izlenimi verirken bir yandan Sünnilerin dini uygulamalarının bir kısmını kendine mal ediyor ve diğer yandan da zengin Sünni iş dünyasıyla iş yapmayı seçmiş görünüyordu (bkz. örneğin, Salamandra 2004, Phillips 2015). Benzer şekilde, bazı Arap hükümetlerinin İsrail’e daha çok yaklaşması, mezhep bağlantılarıyla pek açıklanamazken, ortak tehdit algıları kilit rol oynamaktadır. Suudi Arabistan, Sünni ittifak konusunda bölgesel bir lider olarak söz sahibi olmaya çalışsa da, Katar ve Türkiye bu konuda kesinlikle aynı fikirde değildir. İkisi de Riyad’dan bağımsız dış politika izlemeye ve Tahran’la bağlarını korumaya devam ediyor. Bu da, özetle, bugün Orta Doğu bölgesel siyasetinde bütünleşik bir “Sünni kampı”ndan ya da muhalif bir Şii ittifakından söz etmeyi zorlaştırıyor.

Dolayısıyla, temel Arap normlarına ya da pan-Arap kimliklerine yapılan atıfların, uluslararası çekiciliğini ve harekete geçirme kabiliyetinin çoğunu yitirdiği bir ortamda, mezhepçi göndermelerin, devlet ve devlet-altı oyuncuların, rekabetçi müdahalelerinde ve bölgesel güç oyunlarında kullanabileceği (yeni) bir özgünlük duygusu ve ortak bir mezhep geçmişi sunduğu görülmektedir. Bir kez lanse edildiğinde, mezhepsel “Öteki” korkusunu geri almak zordur ve mezhep kimliği üzerinden çatışmaların da kolay kontrol edilemediği ve kemikleşip kök saldıgı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, Sünni-Şii bölünmeleri, şu an Orta Doğu’da birbiriyle kesişen birçok düşmanlık ve dostluk hattından yalnızca bir tanesi olup ittifak yapıları ve husumetler, mezhep dışı faktörler tarafından ciddi biçimde etkilenmekte ve hafifletilmektedir.

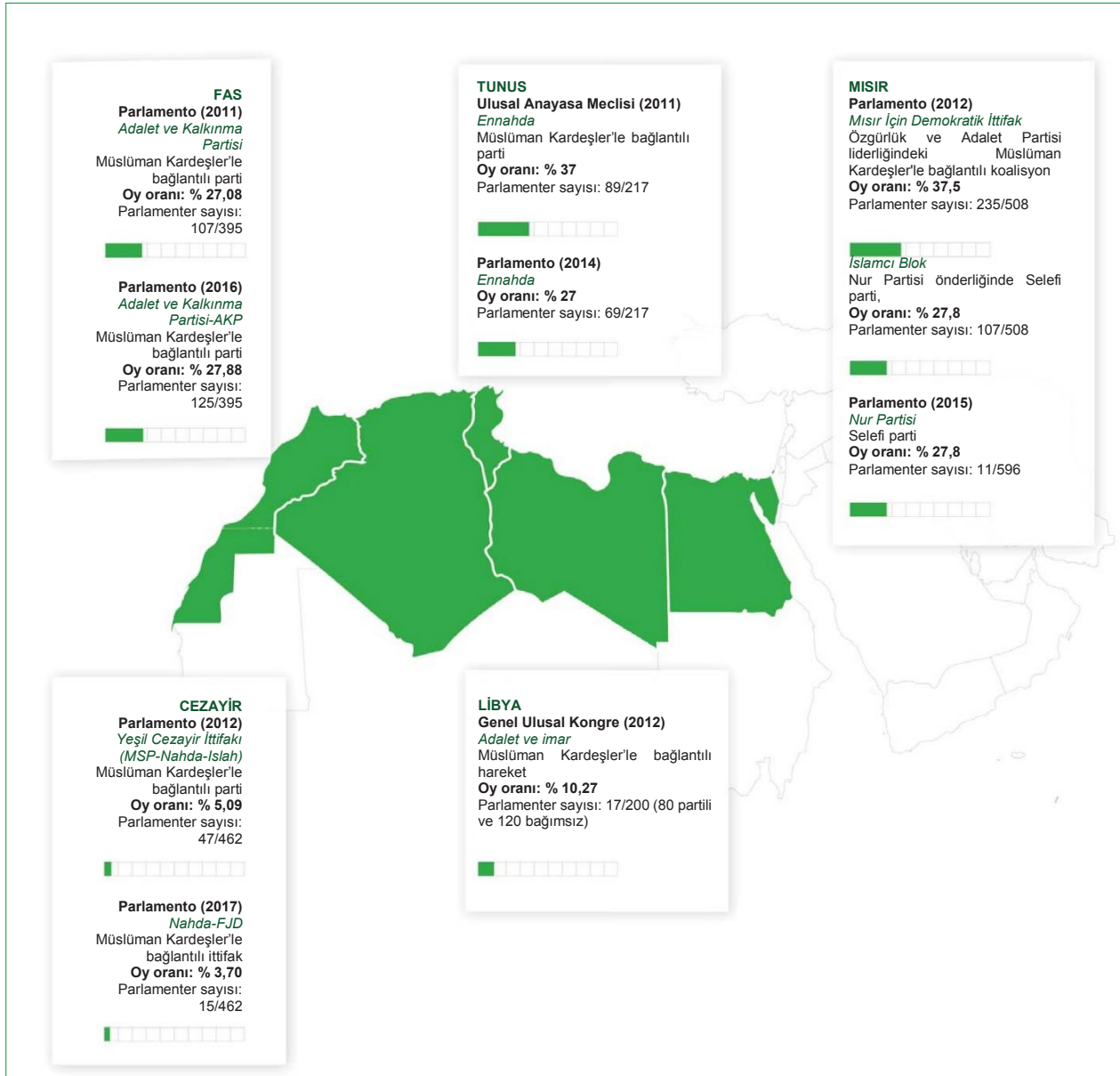
3.2.3 STATÜKOYA KARŞI DEĞİŞİM

Bölgenin çeşitli ülkelerindeki otoriter rejimlerin yıkılmasını memnuniyetle karşılayan ve buna karşı koyanlar arasındaki bölge çapındaki rekabetin yeniden dillendirilmesi, 2011 sonrası bağlamın yeni yönlerinden biridir. Bu konumlandırma, büyük ölçüde durumu bölgesel etkilerini genişletmek için bir fırsat olarak mı yoksa kendi rejimlerinin bekası için bir tehdit olarak mı algıladıklarıyla ilişkiliydi. İdeolojik çatışma, Mursi’nin Temmuz 2013’te Mısır’da görevden alınmasının ardından artmış, bir yanda Katar ve Türkiye ile diğer yanda Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Mısır arasında bölge çapında bir ideolojik çatışma ortaya çıkmıştır. Bu durum “Sünniler Arasında Soğuk Savaş” (Gause 2014) veya “Yeni Arap Soğuk Savaşı” (Valbjørn ve Bank 2012, Khoury 2013, Ryan 2015, Salloukh 2017: 660, Hazbun 2018) olarak tasvir edilmiştir. Sonuçta, 1950’lerin ortalarından 1970’de Nasır’ın ölümüne kadar bölgesel düzeni biçimlendiren (Suudi Arabistan önderliğindeki) muhafazakar monarşiler ile (Mısır önderliğindeki) devrimci cumhuriyetler arasındaki ideolojik çatışma yeniden uyanmıştır. Bu dönemde, bölgesel güçler komşularının iç siyasetine karışmış, böylece rejim güvensizliği ve bu tehditleri dengeleme ihtiyacı artmıştır (Kerr 1971, Walt 1987). 2011’den sonra benzer dinamiklerin somutlaştığına dair belirtiler görülmüştür.

İdeolojik açıdan yakın olan iki kamp arasındaki bölgesel çekişme, hem bölgesel güçlerin siyasi geçişlere dahil olması, hem de bölgesel çatışmalarda rakip partilere destek olması şeklinde tezahür etti. Otokratik liderlerin düşüşü ve Kuzey Afrika’da siyasi geçişlerin başlaması, Müslüman Kardeşler’in uluslararası bir siyasi aktör olarak güçlenmesiyle sonuçlandı (bkz. Şekil 3). Yükselen bölgesel güçlerden ikisi, Katar ve Türkiye, bu gelişmeleri memnuniyetle karşıladı. Ancak, Doha ve Ankara memnuniyetlerini, ideolojik dayanışmanın sonucu olarak değil, halkın özlemlerini ve siyasi değişimi destekleme çabaları olarak ifade ettiler. Örneğin, o zamanki Türkiye Dışişleri Bakanı

Ahmed Davutoğlu her iki ülke arasında stratejik bir ittifak oluşturulduğunu ilan etti ve bunu da, bölgenin tamamı için düşünülen “yeni bir düzen” temeline dayalı “Demokrasi Eksen” olarak lanse etti (bkz. örneğin, Shadid 2011).

Şekil 3 | İslamcı partilerin Kuzey Afrika seçimlerindeki performansı (2011–2017)

Not: Mısır ve Libya'da iki tür parlamento üyeliği vardır: siyasi parti temsilcileri ve bağımsızlar. Başka bir deyişle, siyasi partiler ve bağımsızlar farklı parlamento üyelikleri için rekabet ederler. Barselona Uluslararası İlişkiler Merkezi (CIDOB) tarafından hazırlanmıştır. Kaynak: Yazarlar.

Buna karşılık, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri baskıya direnebilmek için, başlangıçta otoriter rejimleri desteklediler. Daha sonra ise Müslüman Kardeşler'in yerel rakiplerine maddi ve siyasi destek verdiler. Örneğin, Birleşik Arap Emirlikleri, Tunus'ta Ennahda karşıtı hareketleri

desteklerken, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri, 2013'te Müslüman Kardeşler hükümetinin devrilmesini takiben El Sisi'nin yönetimine güçlü destek verdi.¹⁸ Aynı şekilde bu bir demokrasi karşıtı duruş olarak değil, istikrar sağlama ve terörizmle mücadele ihtiyacı olarak lanse edilmiştir.

Rekabet, bölgesel güçlerin kendilerini bölgesel çatışmalara karşı konumlandırma biçiminde de belirgindir. Elbette, bölgesel aktörlerin ideolojik gerekçelerle diğer devletlere müdahale edip iç işlerine karışması ilk defa karşılaşılan bir durum değil. Önceki yıllarda da bölgesel güçler, farklı Filistinli grupları destekliyordu. Örneğin, Mısır, El Fetih'i desteklerken Türkiye ile Katar Hamas'la iyi ilişkiler sürdürüyordu. 2011 sonrasında, bu ideolojik rekabetin en belirgin olduğu iki bölgesel çatışma alanı Suriye ve Libya'dır. Suriye'deki savaşın ezber bozanlarından biri, "büyük ve orta ölçekli bölgesel güçleri, yerel devlet ve devlet dışı aktörleri ve uluslararası güçleri içeren birçok farklı türden aktör arasında" ulusaşırı ittifakların kurulmasıydı (Khoury 2018: 4). Birçok güç odağı, muhalif isimleri ve daha sonra da silahlı grupları ideolojik bağlantılarına göre destekledi. Türkiye ve Katar, Müslüman Kardeşler'in uzantılarına destek verirken, Suudi Arabistan hem laik hem de Selefi olan diğer isyancı grupları destekledi. Bu ise doğal olarak, "isyancı grupların" daha da parçalanmasına katkı sağladı. İlginçtir ki, bu aynı zamanda, İran'ın önderlik ettiği (İsrail'e karşı) "direniş eksenini" denen harekete katılmak yerine Müslüman Kardeşler'in uzantıları arasındaki dayanışmaya öncelik tanıyan Hamas'ın bölgesel tabanının kaymasına yol açtı. Bu değişim sonucunda Hamas'ın yönetimi Şam'dan Doha'ya taşındı ve hem Katar hem de Türkiye'nin Gazze'ye yardımları arttı.

Son olarak, Libya'daki çatışmalar, özellikle 2014'teki geçiş girişiminin çöküşünden sonra, yerel ve bölgesel aktörlerin ideolojik olarak birbirine karşıt iki grup halinde cepheleşmesine sahne oldu. 25 Haziran seçimlerinden sonra iki güç merkezi ortaya çıktı: Katar ve Türkiye'nin desteğini alan Trablus ile Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır tarafından desteklenen Tobruk. Bu dört ülke yalnızca taraf olan bölgesel oyuncular değil, aynı zamanda en etkili ülkelerdi. Bu katılım, çatışan taraflara maddi ve askeri destek olarak yansdı. Hatta, Müslüman Kardeşler karşıtı kamp arasında, Libya topraklarında askeri operasyon başlatılmasını tetikledi.¹⁹ Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi Mağrip'e ve bu büyük güç oyununa nispeten yeni olan tüm bu bölgesel güçlerin oyuna katılımı, 2014'te başlayan Libya savaşının sert ideolojik bileşenleri olan bir vekalet savaş haline geldiğini gösterdi. Ayrıca, İran veya İsrail gibi Sünnilerin kendi aralarındaki bu ideolojik iç çatışmasına yabancı olan bölgesel güçlerin, bu özel çatışmayı uzaktan izlemekle yetindikleri ortaya çıktı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bu ideolojik çatışma (ya da diğer devletlerin siyasal sistemlerine barışçıl olan veya olmayan yollarla karışma) yarım yüzyıl önceki statükocu ve revizyonist güçler arasındaki cepheleşmeyi hatırlatıyor. Bugün de devletleri aynı şekilde, statükocu ve revizyonist güçler olarak gruplandırabiliriz. Ancak, 2011'den bu yana ilginç değişiklikler meydana geldi. Bir zamanlar devrimci (ya da revizyonist) olan İran, şimdi bölgesel bütünlük ve devlet egemenliği gibi "statükocu

18 Katar finansal desteğini hemen geri çektiyse de Suudi Arabistan ve Emirlikler meydana gelen boşluğu doldurarak farklı biçimlerde toplam 8 milyar Amerikan doları yardım yaptıklarını açıkladılar. Bu likidite enjeksiyonu ekonomiyi ayakta tutmak için hayati önem arz ediyordu.

19 Çatışmanın daha ilk aylarında, Birleşik Arap Emirlikleri Hava Kuvvetleri, Mısır'ın da desteğiyle, Trablus'ta hükümet tarafından kontrol edilen hedeflere yönelik bir hareket başlattı. 2017'de Mısır, topraklarındaki bir terör saldırısına misilleme olarak, Birleşik Arap Emirlikleri'nin açık desteğiyle Derna'yı bombaladı.

muhafazakar” kurumları koruyor. Nitekim Tahran, Irak’ta Kürt bağımsızlık referandumuna karşı çıktı ve 2014 yılından itibaren de, IŞİD karşıtı mücadeleyle topraklarının kontrolünü yeniden ele geçirme konusunda Bağdat’ı kararlı bir şekilde destekledi. İranlılar Suriye’deki rejimi de destekledi ve yabancı güçlerin isyancı gruplara askeri destek vermesini Suriye iç işlerine müdahale olarak adlandırarak şiddetle kınadı. Buna karşılık, Suudi Arabistan’ın Yemen’deki müdahaleci yaklaşımı ve BAE’nin Yemenli ayrılıkçı gruplara verdiği destek, Katar’a uygulanan boykotu kaldırmak için ileri sürülen koşullar ve Türkiye’nin Kuzey Suriye’deki tek taraflı askeri hareketlerinin hepsi, bir zamanların muhafazakar/statüko kampının artık risk almak ve mevcut düzene ve kurumlarına meydan okumak konusunda giderek daha istekli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

3.3 İŞBİRLİĞİ KALIPLARI: AKIŞKAN İTTIFAKLAR VE BÖLGESELCİLİK İLLÜZYONU

MENA’daki bölgesel örgütler geleneksel olarak zayıf kalmıştır (örneğin, Aarts 1999, Salloukh ve Brynen 2004, Harders ve Legrenzi 2008, Fawcett 2013, Ferabolli 2015) ve Orta Doğu ülkeleri arasındaki resmi ittifaklar asla istikrarlı olmamıştır. “Değişen ittifaklar” kavramı çoğu anlatımda yineleniyor. Stephen Walt (1987), Orta Doğu’daki ittifaklarla ilgili yazdığı meşhur kitabında, çoğu devletin, denge kurma ya da güçlü devletlerin yanında yer alma ikilemiyle karşı karşıya olduğunu savunarak, devletlerin yalnızca güç kazanma peşinde olmaktan ziyade, tehditlere karşı denge sağlama eğiliminde oldukları sonucuna vardı. 2011 sonrasında ittifakların yalnızca değişmekle kalmayıp aynı zamanda daha da geçici ve tutarsız hale geldiğini görmekteyiz. 2011’den bu yana, münferit olaylar neyin veya kimin tehdit unsuru olduğu algısını değiştiriyor ve bu yüzden tekil sorunlarla sınırlı ittifaklar çoğalmaya devam ediyor. Hızla değişen ve farklı ortamlara sürekli uyum sağlayan bu korku temelli ittifaklar, “akışkan ittifaklar” olarak kavramsallaştırılabilir (Soler i Lecha 2017). Bu akışkan ittifaklar, Walt ve diğer akademisyenlerin “değişen ittifaklar” olarak tanımladıklarından ne ölçüde farklıdır? Bir yandan, bu bir hız meselesidir: Değişimler daha sık meydana geldiği için, kurulan ittifakların çok geçmeden çözüleceği algısını artırmaktadır. Ancak bu ittifakların doğası ve kapsamıyla ilgili daha temel bir değişiklik vardır: ülkeler belirli bir cephede müttefik iken başka bir cephede hasım olabilirler. Geçmişte, ittifaklar zamanla değişse de çok daha tutarlıydı. Bu, özellikle iki faktöre bağlı olabilir: artan rejim kırılabilirliği ve farklı bölgesel çatışmaların kesişmesi.²⁰

İstanbul’da Paydaşlar Konferansı: Mevcut bölgesel jeopolitik rekabet, yoğunluk açısından Soğuk Savaş’a benzese de o dönemin ideolojik tutarlılığından yoksundur.

Bu bağlamda ittifaklar ve karşı ittifaklar oluşumundaki ana itici güç, ortak projeler veya kimlikten ziyade, korku faktörüdür. Arap ayaklanmalarından önce bazı yazarlar, bölgedeki devletlerin, rejimin istikrarını tehlikeye atan tehditlere daha fazla öncelik verdiğini zaten ileri sürüyordu (Gause 2003, Ryan 2009). 2011’den bu yana yerleşik rejimlerdeki kırılabilirliğin artmasının, bölgesel düzene daha fazla akışkanlık kazandıran büyük bir unsur olduğu tartışılabilir. Dahası bu rejimler, iç hizipler

²⁰ Kesişen çatışmalar kavramı için bkz. Hiltermann (2017).

arasındaki bölünmelerin uzun süredir ayakta kalan otokratların yıkılmasına yol açan kilit bir faktör haline geldiğini endişeyle gözlemlemiştir. Bu da, rejimlerin sadece kendi insanlarından değil aynı zamanda kendi güç yapılarının öğelerinden de korkması gerektiği anlamına gelir. Son olarak, güvensizlik, en azından Batı'nın desteğine bel bağlayan ülkeler bağlamında, uluslararası müttefiklere kadar uzanmıştı. 2011'in derslerinden biri de, hem ABD'nin hem de Avrupa'nın, bölgedeki ortaklarını korumak için aktif olarak devreye girmeye istekli olmadıklarıydı. Bu doğrultuda, bölgedeki çoğu rejimin, ulusal çıkarlarını veya rejimlerinin güvenliğini korumak için kendi kapasitelerine güvenmek zorunda olduğu sonucuna vardıkları düşünülebilir. Sadece Katar, Türkiye tarafından sağlanan askeri desteğe giderek daha fazla güvendiğinden bu genel eğilimin bir istisnası olabilir.

Eşzamanlı ve kesişen bölgesel çatışmaların (Suriye, Yemen ve Libya) patlak vermesi, ittifak oluşumunun akışkanlığını arttırdı. Müttefiklere güvenilmezlik duygusu, bölgesel rakiplere karşı daha dik duruş sergilemeye neden olmuştur. Ayrıca, kendilerini müttefik olarak tanımlayan ülkelerin her bölgesel çatışmaya aynı önemi vermeleri de gerekmez. Müttefikler tehdidin kim veya ne olduğu konusunda hemfikir olsalar bile, aynı stratejileri ve politikaları izlemeyebilirler. Önemli bölgesel konularda genellikle müttefik oldukları söylenen Suudi Arabistan, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin, Libya konusuna gelince farklı tarafta yer alması bunun en iyi göstergesidir. Örneğin, Riyad'ın ve Kahire'nin 2016 yılında Suriye konusunda farklı pozisyonlar alması, iki taraf arasında tartışmalara neden oldu. Bu anlaşmazlık, Halep hakkındaki BM kararında Mısır'ın Rusya'yla ortak hareket etmesiyle ve buna misilleme olarak Suudi Arabistan'ın Mısır'a sattığı petrolü kesmesiyle birlikte doruk noktasına çıktı. Diğer Körfez ülkeleri Esad'ın yıkılması için büyük bir gayretle kampanya yürütürken, Abu Dabi'nin Suriye konusunda düşük bir profil izlemesi ve hatta Esad rejimiyle kapalı kapılar ardında bir şekilde temasa geçmesi de aynı şekilde çarpıcı bir örnektir. Yemen'deki çatışma konusunda da benzer tutarsızlıklar yaşanmaktadır. Mısır'ın Suudi önderliğindeki Kararlı Fırtına Harekatı'na katkısı çok küçük olmasının yanı sıra Abu Dabi de Hutilerle savaşmak yerine El Kaide'yle mücadeleye öncelik vermiştir. Libya'yla ilgili olarak, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri arasındaki yakınsama ve işbirliği güçlü olsa da Suudi Arabistan farklı bir yol izliyor gibi görünüyor: Haftar'a yatırım yapmak yerine, Libya'daki Selefi Madkhali hareketinin genişlemesini destekleyerek söz sahibi olmaya çalışıyor. "Direniş eksenini" içinde de bölünmeler ortaya çıktı. Yukarıda bahsedildiği gibi, Suriye savaşı patlak verdiğinde Hamas, isyancıları desteklemeye karar verdiğinden, Şam'la olan eski bağlarını kopardı ve İran'ın bu özel çatışma konusundaki stratejisine meydan okudu.

Müttefikler arasında devam eden gerilimler ve rakipler arasındaki açık çatışmalar, MENA'daki resmi kurum ve kuruluşların rolünü baltaladı. İlk başta, 2011'deki Arap ayaklanmaları, bölgesel işbirliği ve işbirliğine dayalı güvenlik mekanizmaları için önemli bir fırsat penceresi açıyor gibiydi (Muasher 2012, Malmvig 2013: 30, Beck 2015), ancak bu pencere kısa sürede kapandı (Del Sarto ve Soler i Lecha 2018). Arap Birliği, bunun çarpıcı bir örneğidir. Genellikle etkisiz veya ilgisiz olarak damgalanan bu organizasyon, "oluşumundaki anlayış ve genel davranışındaki bir değişikliği" yansıtan Libya ve Suriye'yle ilgili bazı cesur adımlar attı (Korany 2013: 93). Yine de, 2013'ten itibaren güç değişimleri ve artan bir kırılma duygusu Araplar arasında iç rekabeti güçlendirdi, daha önceden var olan rakiplikleri pekiştirdi ve hatta yenilerini yarattı, ve böylece Arap Birliği'nin ihtirasını azaltması yönünde baskı yaptı. Aslında, Birlik ortak tehditlere verilen yanıtları koordine edecek bir mekanizma olmaktan ziyade, rekabetin sahnelendiği birçok platformdan biri haline geldi.

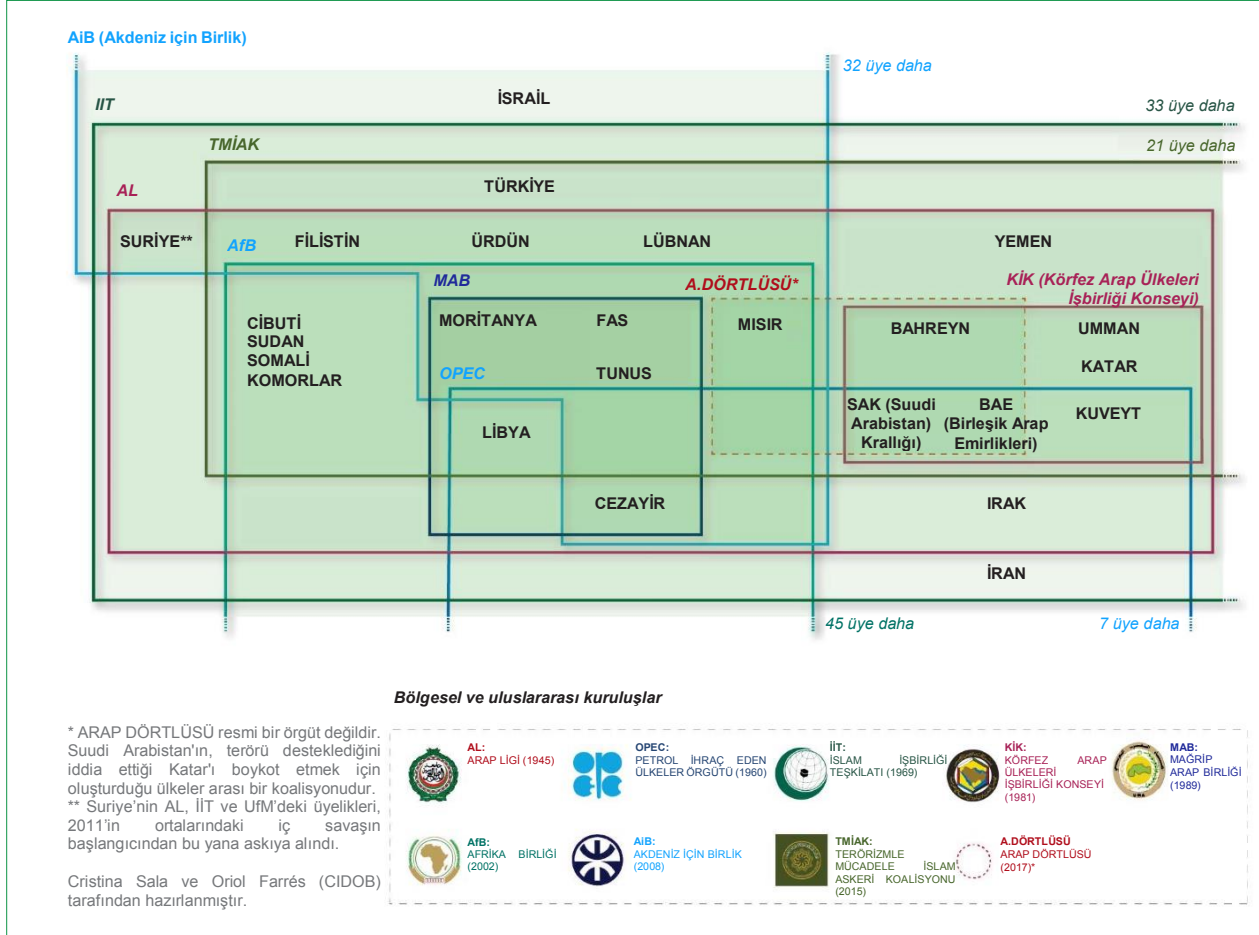

Suudi Arabistan'daki uluslararası bir kuruluşun bir yetkiliyle mülakat: Çok taraflı kuruluşlar halen bir rol oynayabilir. Bu, yalnızca BM'yi değil, içinde bulundukları duruma rağmen KİK'i veya Arap Birliği'ni de içeriyor. Neden? Çünkü her devlet, zorlukların çoğunu kendi başına çözemediğini fark edecektir.

Bu rekabetin KİK üzerindeki etkileri ise daha da ağır oldu. Bir zamanlar diğer bölgeselci projelerin başarısız olduğu yerlerde başarılı olduğu için övülen bu teşkilatın bazı üyeleri, kısa bir süre önce bu teşkilatı, bir Körfez Birliği'ne yükseltme olasılığını bile öneriyordu. Ancak, 2017'den beri, altı üyeden üçünün, yine üyelerden biri olan Katar'a karşı boykotu, kuruluşun güvenilirliğine ve uygulanabilirliğine büyük bir darbe vurdu. KİK'de daha önce de başarısızlıklar yaşanmasına rağmen, bu yoğunlukta bir kriz daha önce hiç görülmemiştir. Bir kuruluş olarak KİK'in önünde, üyeleri arasındaki krizi yatıştırmak için yapabileceği pek fazla bir şey yoktu. Ancak KİK, her halükarda bunun sonuçlarıyla yüzleşmek durumunda kaldı. KİK ülkeleri arasındaki düşmanlıklar ve "KİK politikasında dışlayıcı eğilim" (Ulrichsen 2018), örgütün kuruluşunun temel ilkeleri sorgulanmasına yol açtı ve KİK'in dağılmasının ya da en iyi olasılıkla, içi boş bir kabuğa dönüşmesinin riskleriyle ilgili bir tartışma başlattı.

İki yeni gelişme, geleneksel bölgesel yapılar arasındaki krizi daha da belirginleştirdi: iki taraflı "özel ilişkiler" in kurulması ve bazı bölgesel oyuncuların bilinçli olarak dışlayan çok taraflı koordinasyon mekanizmalarının oluşturulması. 2018'de Suudi-BAE Koordinasyon Kurulunun oluşturulması ve askeri alan da dahil olmak üzere Katar-Türkiye işbirliğinin yoğunlaştırılması, Körfez'deki birliğin bölünmesine elbette katkıda bulunmuştur. Benzer şekilde, Katar'a boykotu başlatan dört ülkenin oluşturduğu Arap Dörtlüsü veya Suudi Arabistan'ın önderlik ettiği Terörizmle Mücadele İslami Askeri Koalisyonu (TMİAK), bazı bölgesel oyuncuların dışlama fikrine dayanıyor: Arap Dörtlüsü durumunda dışlanan Katar; TMİAK durumunda da İran ve bölgesel müttefikleri (bkz. Şekil 4). MENA bölgesinin bir tür bölgesel güvenlik mimarisine doğru evrildiği şeklindeki eski sanı, bu koşullarda daha da az olası hale geliyor. Aslında, Arap NATO'su olarak da adlandırılan ABD önderliğindeki bir Orta Doğu Stratejik İttifakının kurulması ihtimali, yalnızca Türkiye ve İran gibi büyük bölgesel güçleri değil, Cezayir ve Irak gibi Arap devletlerini de hariç tutacağından, bu eğilimi daha da güçlendirebilir. Bu hamle, bölgeyi daha da parçalar ve yukarıda belirtilen örtüşen bölünmeleri artırır.

Şekil 4 | Bölgeselcilik ve Ötesi: MENA'daki bölgesel ve uluslararası örgütlerin haritalanması

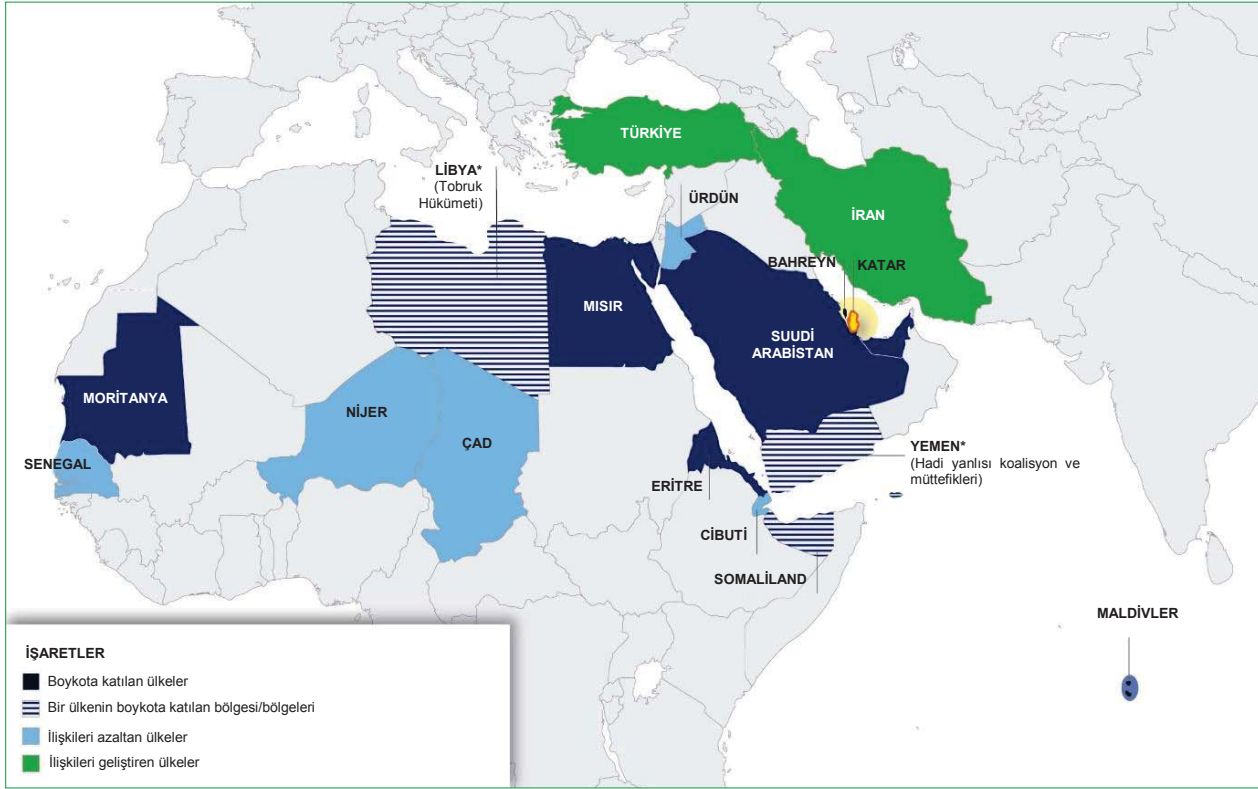
3.4 DEĞİŞEN AĞIRLIK MERKEZLERİ: KÖRFEZ VE AFRIKA

MENA bölgesi, üç alt bölge blokundan oluşur; Mağrip, Maşrik/Levant ve Körfez. 2011'den bu yana, bunların göreceli ağırlıklarında ve aralarındaki ilişkide önemli değişiklikler meydana geldiğini görüldü. Körfez, ana jeopolitik rekabetin merkez üssü olarak Maşrik/Levant bölgesinin yerini alırken, Mağrip -ve Orta Doğu'nun diğer bölgeleri- Afrika kıtasına yönelmeye başladı. "Eski Arap düzeni" olarak adlandırılabilir yapının çökmesi sonucunda Körfezin, MENA bölgesinin yeni güç merkezi olarak yükselişi kolaylaştı. Mısır'ın gücünün göreceli olarak azalması ve Suriye ve Irak'ın bölgesel güçler olarak nötralize edilmesi sonucunda ortaya çıkan iktidar boşluğu, Arap-İsrail ihtilafını gölgede bırakan bölgesel çatışmaların yayılması, ABD'nin önce müdahale edip daha sonra devreden çıkma politikaları ve birkaç Körfez başkentindeki mevcut kaynak bolluğu, birçok Körfez liderinin ihtirasını ve kararlılığını arttırdı (Lynch 2018).

Yukarıda da tartışıldığı gibi, Körfez ülkeleri bölgeyi parçalayan bölünmelerin yaratılmasında ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, KİK-İran çatışmasında 2011'de Bahreyn'e Yarımada Kalkanı kuvvetlerinin konuşlandırılmasıyla ve 2017'de Suudi-Birleşik Arap Emirlikleri liderliğinde Katar'ın boykot edilmesi olaylarıyla Körfez'deki bu rekabetler su yüzüne çıktı. Bu

gelişmelerin etkileri bu alt bölgenin ötesine geçerek, Körfez dışındaki oyuncular üzerinde, taraf seçme baskısı yarattı (bkz. Şekil 5).

Şekil 5 | Katar boykotu: Taraf olmak

2011 sonrası bağlamın yeniliklerinden biri, Tunus'taki siyasi geçiş sürecine karışan ve Libya'daki karşıt tarafları destekleyen çeşitli Körfez monarşileri üzerinden Körfez'deki rekabetin Kuzey Afrika'ya da ulaşmasıdır (Soler i Lecha 2018, Cherif 2017). Körfez ülkeleri, çelişkili bir biçimde, Mağrip'te gittikçe daha etkili hale gelirken, bu alt bölgedeki hükümetler ve toplumlar Afrika'ya yönelmektedirler. Mağrip'in Afrika kıtasının geri kalanıyla olan bağlantıları Sahel'de güvenlik, Batı Afrika'da yatırım, kültürel ve dini diplomasi, Afrika'daki bölgesel örgütlere katılım, göç ve mülteciler ve Avrupa-Mağrip-Afrika diplomatik ve ekonomik bağlarının konsolidasyon çalışmaları gibi çeşitli alanlarda yoğunlaşmaktadır. Bu yeni bağlantılar, Mağrip'in bir alt bölge olarak özerkliğinin arttığını veya en azından bunu başarmaya istekli olduğunu göstermektedir. İlginç bir şekilde, yerel paydaşlar genel olarak Mağrip ve Afrika'daki Körfez mevcudiyetini, istikrarı bozan bir faktör olarak algılamakla, Afrika'nın tamamı ile AB arasında kıtadan kıtaya bir işbirliğinin potansiyeli Mağrip için bir fırsat olarak görülmektedir.²¹

²¹ Bu konu, Temmuz 2018'de Rabat'ta yapılan MENARA projesi odak grubunda en önemli tartışma noktalarından biri haline geldi.

Rabat Odak Grubu: Orta Doğu ve Körfez ülkelerinin Mağrip'teki müdahaleleri artıyor. Bu ülkeler aynı zamanda Sahel'deki mevcut problemlerden de sorumludur. Mağrip ülkeleri, özellikle Körfez ülkeleri bölgeye müdahale etmeye çalıştığında, ortak bir gündem üzerinde anlaşmalıdırlar. Körfez, bir dereceye kadar, harici bir federal öge olarak hareket edebilir.

Dikkatlerini Afrika kıtasına çeviren yegane ülkeler Mağrip ülkeleri değil. En belirgin örnek, 2011 öncesi döneme ilişkin bir miktar süreklilik sergileyen Mısır'dır: Kahire, Nil Havzası'ndaki hayatı çıkarların yanı sıra Afrika meselelerine müdahil olma konusunda sağlam bir diplomatik geleneğe sahiptir. Burada nispeten yeni olan, Türkiye'nin Afrika'ya olan ilgisidir. 2009'da kıtada sadece on iki büyükelçiliği varken, Ankara bu sayıyı 2018'de kırk bire yükselmişti. Körfez ülkeleri de bu bölgeye ve özellikle Afrika Boynuzu'ndaki en yakın komşularına daha fazla ilgi göstermeye başladı. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin Eritre ve Etiyopya'daki arabuluculuk çabaları, Kızıldeniz'in iki kıyısı arasındaki bağları güçlendirmeyi amaçlayan bir stratejinin somut sonuçları olarak görülebilir.

MENA bölgesindeki değişen ağırlık merkezleri, bölgesel düzenin 2011'den bu yana karşılaştığı zorlukların hem sonucu hem de nedeni olarak algılanabilir. Bu değişiklikler birçok bakımdan daha geniş küresel dinamiklerle bağlantılıdır. Örneğin, bir sonraki bölümde de açıklandığı gibi, ABD politikaları, Körfez'in kararlılığını artırmaya kesinlikle katkıda bulunmuştur. Benzer şekilde, Afrika'ya yönelme olgusu, MENA ülkelerine özgü değildir. Çin'in bu bölgeye yönelik politikalarında da izlenebilecek bir eğilimdir.

4. ULUSLARARASI GEÇİRGENLİK VE BÖLGESEL ÖZERKLİK DÜZEYİ

Dış güçler tarihsel olarak Orta Doğu devletlerinin, aşırı bağımsız dış siyaset izlemelerini ve bölgenin özerk biçimde örgütlenmesini engellemeye çalıştılar. Dolayısıyla da güçlü revizyonist bölgesel güçlerin ve normların yükselişinin önüne geçtiler (Ehteshami ve Hinnebusch 1997).²² Mesela, İran'da demokratik olarak seçilmiş Musaddık'ı devirmek için askeri darbe tezgahlayan ABD ve Birleşik Krallık, bu nedenle kötü bir nam sahibi olmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin komünist fikirleri yaymaya çalışması, Filistin Kurtuluş Örgütüne (FKÖ) ve Kürt hareketlerine sızması ve bir zamanlar Mısır'da 20.000'den fazla asker tutması gibi, Fransa ve Birleşik Krallık da Nasır'dan Süveyş Kanalı'nı geri almak için İsrail'le işbirliği yapmıştır. Avrupa, ABD ve SSCB, silah transferleri, askeri üsler ve milyarlarca dolarlık doğrudan yardımlar yoluyla Orta Doğu ülkelerini kendi taraflarına çekiyor ve birçok yerde de bölgesel güvenlik dinamiklerini kendi dış gündemlerine tabi kılarak durumu daha da kötüleştirmişlerdir.

22 Bu ve sonraki bölümler kısmen Malmvig'den (2018) alınmıştır.

Beyrut Odak Grubu: Özellikle Maşrik bölgesi, yüzyıllar boyunca, Arabizm gibi belirli yerel düzen biçimlerini engellemek veya (örneğin, İsrail askeri üstünlüğünü sağlamak, Körfez'deki petrol kaynaklarını/erişimi korumak ve korunan devletlerin bekasını sağlamak...) amacıyla Batı'nın onayladığı "istikrarlı" rejimleri kurmaya yönelik aralıksız müdahaleler gördü. Bu tür müdahaleler bölgesel rekabeti ve güç dengelerini biçimlendirmiş ve hatta birçok devletin ulusal/iç işlerini dahi etkilemiştir.

Yine de Soğuk Savaş döneminin süper güçlerinin rekabeti, MENA hükümetleri için bir miktar hareket sahası sağladı. Onlar hiçbir zaman yalnızca dış koruyucuların kaba kuvvetine ve isteklerine boyun eğen korunan ülkeler olmadılar (örneğin, El-Doufani 1992, Karsh 1997). Orta Doğu ülkeleri, iki süper gücü birbirlerine karşı kullanmak ve bazen de bu güçlerin öncelikli çıkarlarının hilafına, onları yerel çatışmaların içine çekmek suretiyle ve taraf değiştirme tehdidinde bulunup, bazı durumlarda bunu fiilen yaparak çeşitli tavizler ve avantajlar elde etmişlerdir. Mısır'ın lideri Sedat, herkesin çok iyi bildiği gibi, Sovyet askerlerini Mısır'dan kovarak, Sovyetler Birliği'nin müttefiki olmaktan vazgeçip ABD'yle kader birliği yapmıştır. Suudi Arabistan petrol silahını Batı'ya karşı kullanmış, İsrail ise hiçbir zaman ABD'nin taleplerine boyun eğmemiştir. Avrupa, Soğuk Savaş dinamikleriyle "boğuşurken", Orta Doğu, iki süper gücün rekabet ve güvenlik kaygılarını dostluk ve düşmanlık hatlarıyla bölen ya da bastıran bir ortamda kendi özgün Arap bağdaşıklığını ve yerel güvenlik dinamiklerini korumuştur. (Buzan ve Wæver 2003).

Soğuk Savaşın sona ermesiyle, bu bölgesel manevra alanı büyük ölçüde daralmış oldu. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte ABD bölgedeki tek oyuncu durumuna geldi. 1991'deki Körfez Savaşı ve Madrid Barış Süreci, Suriye ve FKÖ gibi eski revizyonist aktörlerin bile adeta ABD'nin taleplerine sorgusuz sualsiz riayet ettiği izlenimi yaratan yeni bir *Pax Americana*'ya kapı açtı (Ehteshami ve Hinnebusch 1997). Bugünse, ABD'nin tek kutuplu hakimiyet dönemi çoktan tarihe karıştı. ABD'nin Irak'ı işgali ve bunun yıkıcı sonuçları, ABD'nin bölgeden çekilmesi ve Rusya'nın Suriye'deki güç boşluğunu doldurma arzusu, ve Çin'in bölge genelinde ekonomik güç sergileme çabaları, ABD'yi bölgedeki birçok küresel güçten sadece biri konumuna indirerek yeni bir gerçeklik yarattı. Sonuç olarak, MENA ülkeleri dış politikalarında manevra için daha fazla alana sahip oldu. Buna ek olarak, küresel güçlerden yararlanabilir ve güvenlik algılarını biçimlendirebilir duruma geldiler. Bu nedenle, MENA bölgesindeki güvenlik dinamikleri, Soğuk Savaş sonrası döneme kıyasla daha büyük bir bağımsızlık olgusuna işaret etmektedir.

Beyrut Odak Grubu: ABD merkezli dünya düzeninin zayıflamasıyla birlikte, Rusya, Türkiye ve İran gibi ülkelerin bölgesel düzene daha görünür etkileri olmaya başladı.

4.1 BAĞIMSIZ DIŞ POLİTİKALAR VE MANEVRA ALANI

Türkiye, Orta Doğu hükümetlerinin kendi dış politikalarını, küresel güçlerin iradesinden bağımsız olarak veya onlarla tam bir çelişki içinde nasıl izleyebileceğinin çarpıcı bir örneğidir. Ankara, bir NATO üyesi ve geleneksel olarak Batı'nın yakın bir müttefiki olmasına rağmen, Suriye savaşı, İran'la ilişkiler ve Suudi önderliğindeki Katar ablukası gibi en bölücü bölgesel konularda dahi kendi güvenlik gündemini izlemeyi başardı. Suriye örneğinde ise, Suriye muhalefetine güçlü bir destekçisi olan Türkiye, bir yandan uçuşa yasak bir bölge oluşturulmasına çalışırken, diğer yandan ABD destekli Kürt gruplarının (YPG/YPJ) kesintisiz bir bölgeyi ele geçirmesini engelledi ve çok geç ve isteksizce de olsa sonunda İslam Devleti'yle mücadeleye katıldı (Al-Istrabadi 2018: 184–6). Bu, birçok açık çatışmaya, Menbiç'te ABD'yle askeri çatışma tehdidine ve Kasım 2015'te de bir Rus jetinin düşürülmesine neden oldu. Bir yıl sonra, Türkiye, ABD'nin desteklediği YPG kuvvetleri gibi sözde terörist grupları bölgeden çıkarmak için Kuzey Suriye'de ilk kara hareketini başlattı (Fırat Kalkanı). Daha sonra da, Erdoğan'ın ifadesiyle, Kürt milislerin "kökünü temizlemek" amacıyla Afrin hareketi yapıldı (Shaheen ve Wintour 2018). ABD durumu bariz bir endişeyle izlediyse de pek bir tepki vermedi.

Bugüne kadar, hem ABD'nin hem de Rusya'nın Suriye Kürtleriyle yakın bağları olsa da, bu iki gücün Ankara'nın ana güvenlik kaygılarıyla attığı adımlara sessizce göz yumdular ve gerek kuzey sınır bölgelerinde gerekse İdlib'de Türk ordusunun varlığını kabullendiler. Aynı şekilde Türkiye'nin ABD ve Rusya'yla diplomatik alanda yürüttüğü bu ikili ilişkiden de kazançlı çıktığı görülmüştür. Türkiye her ne kadar Batı'nın hakim olduğu Suriye'nin Dostları Grubunun bir parçası olsa da, Ankara aynı zamanda Rusya'nın Batı'ya rakip olan diplomasi kulvarında (Astana ve Soçi görüşmeleri) öncü bir rol oynamakta ve gerginliği azaltma anlaşmaları ve son dönemde İdlib'de askeri tampon bölgeler oluşturma konularında Rusya'yla işbirliği yapmaktadır. Türkiye, gerek askeri müdahalede bulunarak ve gerekse iki küresel gücü bazen birbirine karşı kullanarak, bazen de her ikisine birden kafa tutarak, Suriye için ileride kurulacak bir müzakere masasında yerini muhtemelen garantilemiş oldu ve kritik kuzey bölgelerinin kaderini belirleme hakkını kazandı.

Benzer şekilde, Mısır, Suudi Arabistan ve bazı daha küçük Körfez ülkeleri temel güvenlik ve askeri konularda bile manevra alanlarını genişlettiler. Hütilerle savaşan ve eski cumhurbaşkanı Mansur Hadi'yi iktidara getirmek için acımasız bir askeri kampanya yürüten Riyad ise Yemen'de adeta sınır tanımaksızın hareket edebilmektedir. 2014 yılında, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri, Libya'da Trablus çevresindeki İslamcı kuvvetlere karşı ABD'ye önceden bilgi vermeden veya onay almaksızın iki kez gizli hava taarruzu başlattı. Birkaç yıl önce böyle bir gelişmenin düşünülmesi dahi imkansızdı. Lübnan Başbakanı Hariri aniden istifa edip 2017'de Riyad'da ev hapsine alındığında, ABD yönetiminin yine şaşırtıcı bir şekilde bu gelişmelerden habersiz olduğu ortaya çıktı.

Brüksel Odak Grubu: Genel olarak, Rusya, boşlukları fırsatçı bir yolla doldururken aynı zamanda enerji ve silah anlaşmalarına öncelik veren ticari bir stratejiden de faydalanmayı hedefliyor.

Bölge genelinde Rusya'nın geri gelişi ve Çin'in yükselişi jeopolitik dengenin temelden değiştiğini göstermektedir. Rusya örneğinde, Orta Doğu, büyük güçler arasına girmek için küresel güç yarışmasında manevra alanı sağlayacak ve böylece jeostratejik çıkarları gerçekleştirecek bir taşeron bölge haline geldi (Póti 2018: 13). Rami Khouri (2018: 6), Moskova'nın Suriye'deki savaşa katılımının, Rusya'yı, ABD'den daha fazla diplomatik avantaja sahip uluslararası bir güce dönüştürdüğünü savunuyor. Öte yandan Çin de MENA bölgesinde etkili bir oyuncu olarak algılanmaya başlamıştır. Rusya örneğinde olduğu gibi, Orta Doğu, her ne kadar bir iktidar aracı olsa da asıl amaç yalnızca Pekin'in kendisini sorumlu bir küresel süper güç olarak lanse etmesine imkân tanıyacak statü değildir. Bölgede önemli bir oyuncu olmak, Körfez'in enerji kaynaklarına bağımlı olan ve hammadde ithal edip mamul mal ihraç etmesini sağlayan denizcilik rotalarını güvenceye alması gereken Çin'in ekonomisini sürdürebilmesi için de önemli bir araçtır. Çin bugüne kadar son derece siyasileşmiş veya bölücü konularda düşük bir profil izleyerek güvenlik sağlayıcısı olmaya hiç de istekli olmadığını gösterdi (Quero 2019). Bununla birlikte, Cibuti'de bir deniz üssünün açılması, Bir Kuşak Bir Yol (Kuşak ve Yol) mega altyapı projesine yapılan yatırımlar veya Suriye'nin yeniden yapılanma çabalarına katılma isteği gibi bazı kararlar, Çin'in bu bölgedeki rolünün artacağını gösteriyor.

Çinli bir uzmanla mülakat: Çin'in bölgenin geleceğindeki rolü ve etkisi konusunda emin değilim. Bölgede asla kritik bir oyuncu olmadık. Kuşak ve Yol Girişimi, bugün bununla ilgilendiğimizi gösteriyor. Ancak, bölgenin geleceğini biçimlendirme konusunda kritik rol oynamaya devam edecek ülkelerin geleneksel süper güçler ve özellikle ABD olduğunu görüyoruz.

Bu gelişmeler, bölgedeki ABD'yle zıtlaşan ülkeler tarafından memnuniyetle karşılandı. İran ve Suriye bugün, Trump Yönetiminin, Kapsamlı Ortak Eylem Planından (İran anlaşması) çekilmesine rağmen ABD'nin yaptırım rejimlerini ve ticaret kısıtlamalarını Çin ve Rusya üzerinden ve bazen de İran'la ticarete devam etmeyi kolaylaştıracak mali bir mekanizma geliştiren AB üzerinden aşabilir. Daha da önemlisi, kendilerini ABD müttefiki olarak lanse etmeye devam eden devletler dahi artık Moskova'yla ve Pekin'le bağlarını güçlendirme konusunda çok istekliler. Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye ve hatta İsrail dış güçleri birbirlerine karşı kullanmak suretiyle çeşitli tavizler ve avantajlar elde edebiliyorlar. Örneğin, ABD, Mısır'a göndereceği bazı silah sistemlerini önce askıya almış ama daha sonra Sisi'nin Putin'le görüşmeler yapması ve Körfez'deki müttefikleri ile İsrail'in ABD'ye baskı yapması sonrasında bunları serbest bırakmıştı (Miller 2018).

4.2 AYAKLAR-BAŞ-OLDU DİNAMİKLERİ: GÜÇLERİN KONSOLIDASYONU VE GÜVENLİK ALGILARININ İÇSELLEŞTİRİLMESİ

Orta Doğu hükümetleri, yerine göre küresel güçleri dahi manipüle ederek başka türlü yapamadıkları işleri gerçekleştirmeyi başardılar. Genelde küresel güçler, bölgesel müttefiklerinin güvenlik algılarını benimsediği veya eleştirmeksizin kabullendiği için, bu tür parmağında oynatma dinamikleri, oldukça mahirane bir şekilde çalışırlar.

Haziran 2017’de Suudi önderliğindeki bir ittifak, aşırılıkçı güçleri desteklemek ve İran’la ilişki kurmakla suçladığı Katar’a karşı sıkı bir abluka başlattı. Katar’ın bir terör yuvası olduğu düşüncesi, görünüşe göre Cumhurbaşkanı Trump tarafından da paylaşılıyordu. Krizden iki hafta önce, Trump ve ailesi yurt dışına ilk başkanlık gezilerini Riyad’a yaptı. Riyad’da Trump, milyarlarca dolarlık bir silah anlaşması imzaladı ve sözde terörle mücadele amaçlı bir zirveye katıldı. Daha sonra ABD Başkanı şu twiti attı: “Bundan böyle radikal ideoloji finanse edilmeyecek. Liderler Katar’a bak dediler!” (Harwood 2018). Trump, Suudilerin güvenlik algılarını kendi algısı haline getirmişti. Başkan, eski ABD özel elçisi Martin Indyk’in sözleriyle “Suudi/Birleşik Arap Emirlikleri senaryosunu takip ediyordu.” Görünüşe göre Trump, ABD’nin Orta Doğu’daki en büyük hava üssü olan El Udeid Hava Üssüne Katar’ın ev sahipliği yaptığıнын farkında değildi. Katar tarafından inşa edilen bu üs, Suriye ve Irak’taki İslam Devleti’ne karşı yapılan sortilerde kullanılıyordu (Harwood 2018). Trump Yönetimi adına Dışişleri Bakanı Rex Tillerson durumu düzeltmek üzere yola koyuldu, yoğun bir bölgesel mekik diplomasisine girdi ve Katar’la bir mutabakat zaptı imzalayıverdi. Ne var ki, Jared Kushner’ın, Suudi Veliaht Prensi Muhammed Bin Salman ve Birleşik Arap Emirlikleri Veliaht Prensi Muhammed bin Zayed’le yakın ilişkisi Trump’a yük olmaya devam ederken Tillerson sonunda görevden alındı (Woodward 2018). İki veliaht prensin, Kushner’i “parmaklarında oynatmakla” böbürlendikleri ileri sürülüyor (Emmons ve ark. 2018) ve Körfez krizi bugün halen çözülmüş değil.

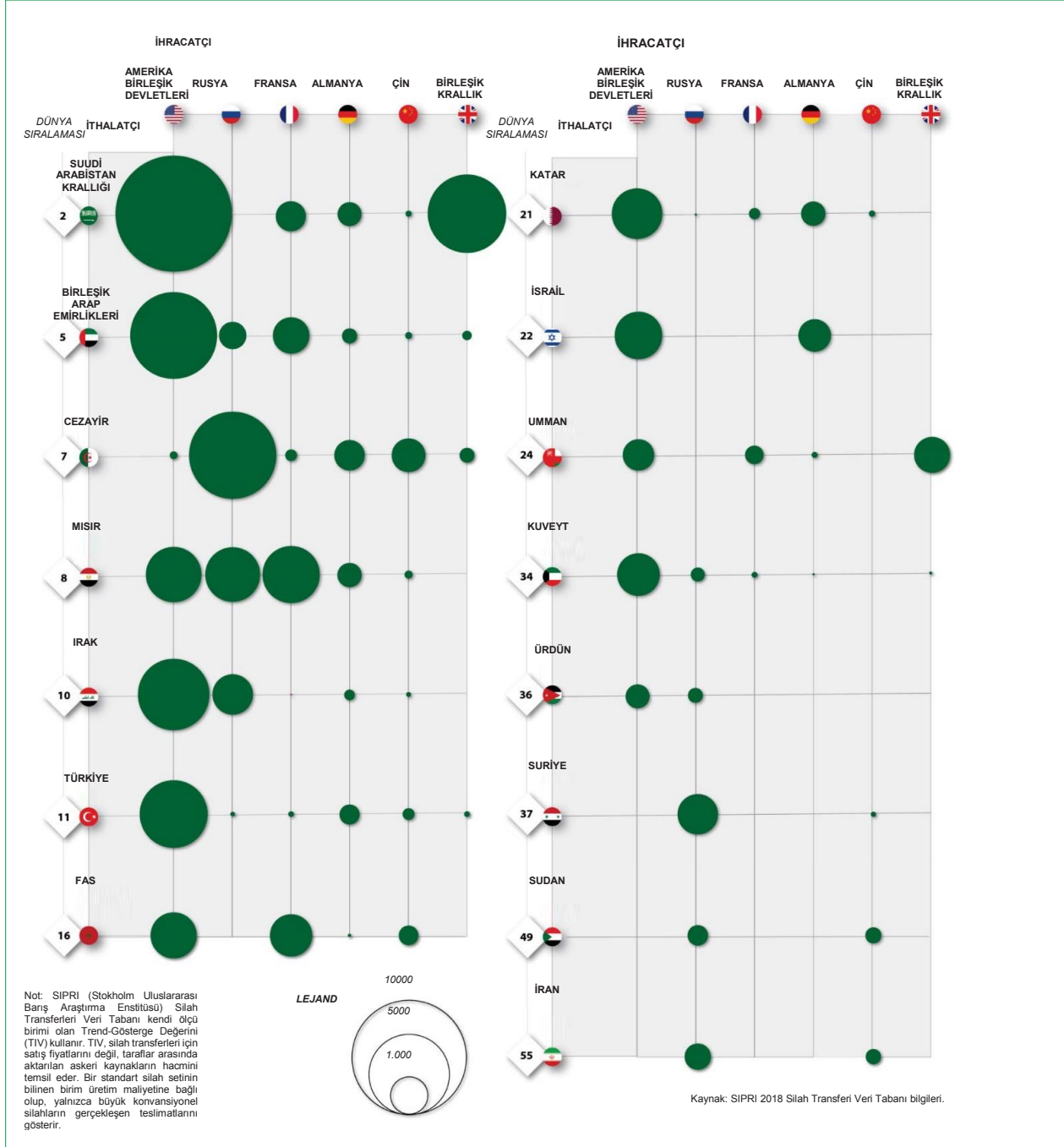
Brüksel Odak Grubu: Orta Doğu bölgesel oyuncuları, dış politikalarını desteklemek için uluslararası güçleri kullanıyorlar. ABD’nin desteğiyle hem İsrail hem de Suudi Arabistan, ekonomik ve stratejik yardım karşılığında komşu ülkelere kendi dış politikalarını empoze ediyorlar.

Trump Yönetimi, ülkenin Suudi ve İsrail kaynaklı güvenlik algılarını benimserken, ABD’nin İran konusunda giderek daha fazla kaygılanmasında, yine bazı parmağında oynatma dinamikleri görülmektedir. “Odadaki yetişkinler” Trump’ın İran nükleer anlaşmasını yırtıp atmasını bir süre için engellese de Trump önünde sonunda bu anlaşmadan çekildi. Netanyahu, Trump’ın anlaşmadan çekilmesini kendine mal etti (Maté 2018). Ulusal Güvenlik Danışmanı Bolton’un ve Dışişleri Bakanı Pompeo’nun, Trump’ı bu konuda teşvik ettiği konusunda hiç şüphe olmadığı gibi, ABD, Suudi Arabistan ya da İsrail’in İran’la ilgili resmi açıklamalarına baktığımızda kullandıkları dil ve üslup arasında pek bir fark olmadığı da görülmektedir. Tıpkı bölgesel müttefikleri gibi Trump Yönetimi, İran’ı, bölgedeki en büyük tehdit, terörün en büyük destekçisi olarak görüyor ve Tahran’ı bütün Orta Doğu’ya hükmetmeyi amaçlamakla suçluyor. Trump’ın 2018’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantısında yaptığı konuşmanın ana başlıklarından biri, ABD’nin en yakın müttefikleri olan Avrupalılara, İran’la ticari bağlarını kesmemeleri halinde çok acımasız yeni yaptırımlar ve cezalar getireceğini söylemesiydi. Benzer şekilde, İran tehdidi, Trump’ın Orta Doğu genelindeki savaş alanlarından çekilme niyetini de altüst etmiş görünüyor. Trump Suriye’den çekilmek istediğini defalarca bildirmesine rağmen, ABD bölgede kalmaya devam edebilir. Bunun nedeni, Esad rejimini, gerçek bir geçişe zorlamak ya da Kürtleri korumak değildir. Asıl neden, İsrail ve Suudi Arabistan’ın uzun süredir gayret ettiği gibi İran’ı baskı altında tutmaktır.

ABD, bölgesel devletlerin, güvenlik algılarını etkileme ve dış aktörleri yerel çatışmalara çekme konusundaki becerisinin etkisinde kalan tek küresel güç değildir. Esad ve müttefikleri savaş alanında zorlanmaya başladığında, 2015 yılında Suriye'nin yardımına gelme konusunda Rusya'yı ikna eden kişinin, İranlı general Süleymani olduğu iddia edilmektedir. Rusya, askeri müdahalesi neticesinde büyük bir uluslararası ve bölgesel avantaj kazanmıştır. Ancak Rusya bugün, ABD'nin Irak ve Afganistan'daki mücadelesini hatırlatırcasına, zorlu bir istikrar ve çatışma sonrası durumla karşı karşıya olsa da, ortada, Avrupa'yla paylaşmaya istekli olduğu düşünülen 400 milyar dolarlık bir imar pastası olduğunu görüyor. Muhtemelen büyük bir hüsnü zanla hareket eden Moskova, iki kez, askeri hareketinin bittiğini ve askerlerin yakında eve gönderileceğini ilan etti. Dahası, ABD örneğinde olduğu gibi, Rusya'nın Suriye'deki müttefikleri de her zaman Rusya'nın istediği gibi hareket etmiyor. Örneğin, Moskova'nın, Hizbullah ve İran tarafından desteklenen sözde takviye kuvvetlerini düzenli Suriye ordusuna katma çabaları başarısız oldu. Benzer şekilde, Moskova başlangıçta İran'ı ve Hizbullah kuvvetlerini, Suriye'nin İsrail'le olan güneybatı sınırından uzakta bir bölgede konuşlanmaya ikna ettiyse de bunda yalnızca kısa bir süre için başarılı olabildi. Suriye savaşının sonuna gelindiği düşünüldüğünden, Rusya'nın İran'la ve İran'a bağlı birçok milis grubuyla olan gerginliklerin de su yüzüne çıkması beklenmektedir.

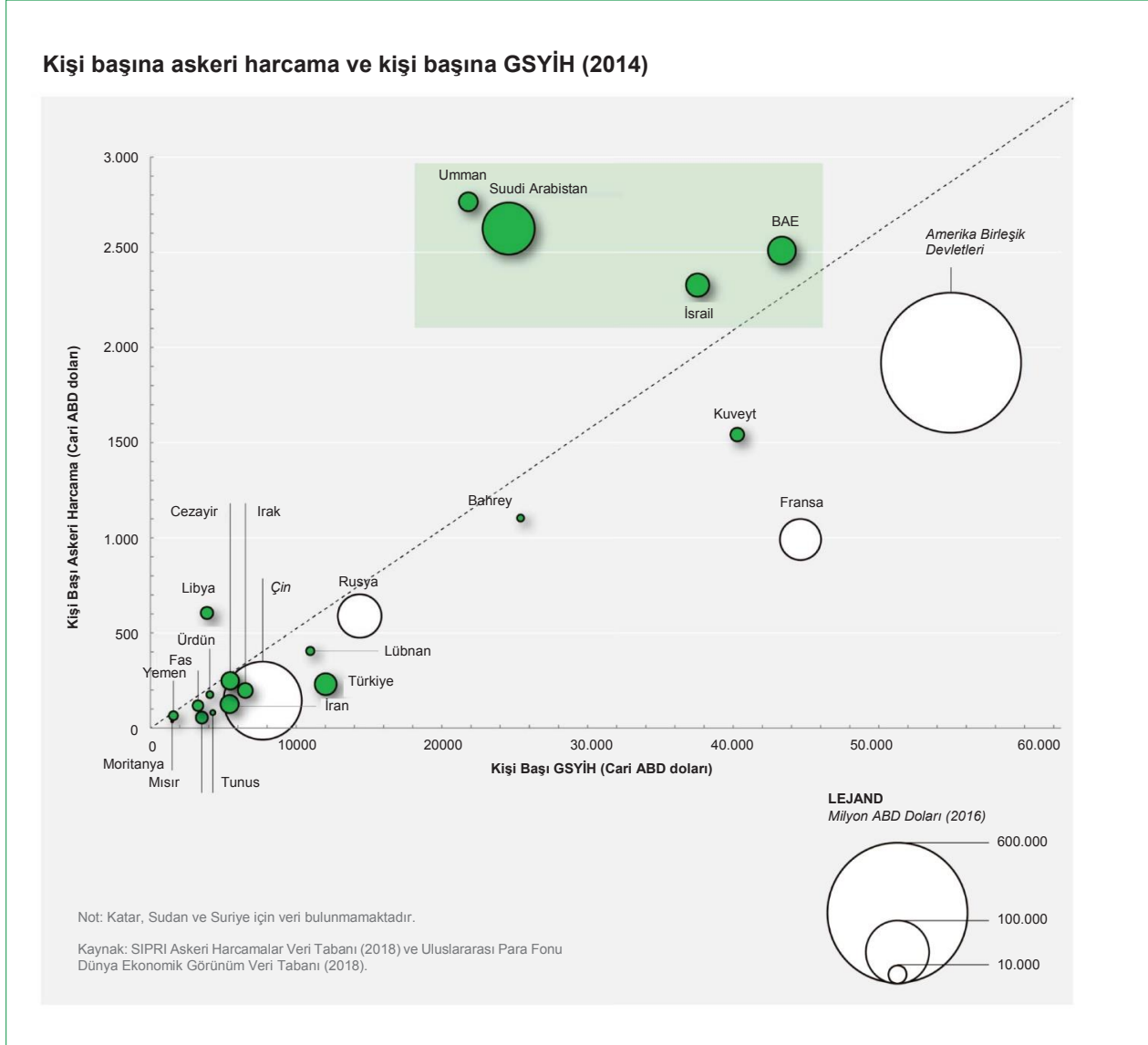
Orta Doğu, bugün dünyadaki en askerleşmiş ve geçirgen bölgelerden biri olmaya (bkz. Şekil 6 ve 7) ve aynı zamanda dış müdahaleler ve yabancıların ülkelerin içişlerine karışmasıyla anılmaya devam etmektedir. Küresel güçler, milyar dolarlık yardım fonları, kredileri, silah ihracatı, güvenlik garantileri ve ticaret hacimleri yoluyla kayda değer bir nüfuza sahip durumdadır. Ancak bu tek taraflı bir patron-müşteri (koruyucu-korunan) ilişkisi değildir. Orta boydaki bölgesel güçler, kendi güvenlik gündemlerini oluşturabiliyor, yabancı güçleri cezbedip kendi çıkarları doğrultusunda kullanabiliyorlar. Buna ek olarak, tıpkı geçmişte ve şimdi olduğu gibi (Bağdat Pakti'nden "Arap NATO'suna" kadar) dış güçlerin büyük güvenlik tasarımlarını empoze etme çabaları muazzam zorluklarla karşılaşılıyor. Ayrıca, bu raporda da gösterildiği gibi, yerel ve bölgesel düzeyler arasındaki bağlantılar 2011'den sonra daha da önemli hale gelmiştir. Değişim esas itibarıyla iç faktörlerden kaynaklandığı için bölgesel özerklik artmıştır.

Şekil 6 | MENA'da silah ticareti: Büyük güçlerin ana müşterileri kimler?²³

23 MENA bölgesinin dünyanın en büyük silah pazarlarından biri olduğu düşünülüyor. Bölgesel çatışmalar ve iç güvenlik endişelerinin, daha fazla silah ve yeni askeri teçhizat edinme ihtiyacını haklı çıkaran gerekçeler olduğu öne sürülüyor. Ancak silah alımları aynı zamanda dünya güçleriyle ittifaklar kurmanın ya da ittifakları çeşitlendirmenin bir yolu olduğundan, ülkeler bu sayede kendilerini bölge üzerindeki etkileri doğrultusunda ya da karşısında konumlandırabiliyorlar. 2010'dan bu yana yapılan silah transferlerine bakıldığında, MENA'nın, büyük güçler arasındaki küresel rekabete ne ölçüde dahil olduğu açıkça görülebilir.

Şekil 7 | Askeri güç açığı: Askeri bütçelerin refaha ve nüfusa oranı²⁴

24 Askeri harcamaları refah seviyesi ve nüfusla karşılaştırmak, askeri yatırımların, demografik büyüklükle ve ekonomik olanaklarla orantılı olup olmadığına dair bir fikir vermektedir. Türkiye, İran, Fransa, Çin ve hatta ABD gibi bazı bölgesel ve küresel güçlerin devasa askeri bütçeleri olsa da, kişi başına düşen gelir miktarı ve refah seviyesi ile orantılı düzeyde harcama yapmıyorlar. Öte yandan, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail ve Umman gibi üst gelir grubundaki birkaç zengin ülke, küçük nüfuslarından beklenmeyecek kadar yüksek harcama yapıyorlar. Askeri harcamalara göreceli olarak bakıldığında, ülkelerin özgül ağırlıklarına göre nasıl militarize oldukları görülebilir.

ÖZET VE SONUÇLAR

Arap ayaklanmalarından bu yana MENA bölgesi birtakım önemli gelişmelere sahne oldu. Devlet sistemi ve bölgesel sınırlar genelde varsayılandan daha dayanıklı olsa da, yerel ve bölgesel politikaların kesişme noktasında önemli dönüşümler yaşandı. Bu kesişme noktasında, ayaklanmalar silahlı çatışmalara dönüşürken ve bazı Arap devletlerinde vekalet savaşları ortaya çıkarken, bölgedeki birçok devletin zayıfladığına tanık olduk. MENA'daki devletlerin çoğu hala büyük askeri yapıları sayesinde güçlerini korusalar da, savaşlar ve yabancıların ülkelerin iç işlerine aşırı derecede karışması, Suriye, Libya, Yemen ve nispeten de Mısır'da olduğu gibi devletlerin güçlerini yıprattı. Aynı zamanda, artan sayıda devlet dışı silahlı aktör, devletlerin şiddet ve toprak kontrolü üzerindeki tekeline meydan okuyor. Bölgedeki bazı devletin zayıflaması, bölgesel düzenin kurgusu açısından derin sonuçlar doğurdu. Yerel ve bölgesel siyaset düzeyleri arasındaki etkileşim yoğunlaştı ve 1950'lere ve 1960'lara hakim olan sözde Arap Soğuk Savaş'ını yeniden gündeme getirdi. Bu bağlamda, bölgedeki birçok devletin zayıflaması ve geçirgenliğin artması, yerel aktörlerin dış aktörlerle işbirliği yapmalarını ve dış destek almalarını kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra, bölgesel güçler zayıf ülkelerdeki yerel unsurları destekleyerek bölgedeki rakiplerini zayıflatabildi ve böylece maddi ve ideolojik kapasitelerini artırabildi.

Yerel ve bölgesel politika arasındaki bağlantıyı aynı derecede ilgilendiren bir diğer konu da Arap ayaklanmalarından bu yana bölgede otoriter yönetimlerin ciddi anlamda yeniden canlanmaları ve otoriter direnç ve doz artışı biçiminde kendini göstermeleridir. Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye gibi nispeten güçlü devletlerde rejim kırılabilirliği hissinin sürekliliği, yerel ve bölgesel politikalar arasındaki sınırı daha da belirsizleştirdi. Rejimin bekasına yönelik algılanan tehditler, sürekli değişen ittifaklarla birlikte sıklıkla düzensiz ve müdahaleci dış politikalara yol açmaktadır. Arap rejimlerinin bekalarını sağlamak, değişim taleplerini saptırmak ve rejimlerini güçlerini arttırmak için benimsedikleri dikkate değer bir yöntem ise mezhepsel farklılıkların vurgulanması olmuştur. Mezhepçilik, bölgede yeni bir olgu olmasa da Arap ayaklanmaları mezhepçiliği daha da genişlemiş ve derinleştirmiştir. Nitekim, siyasi girişimciler ve liderler siyasi dışlanma korkusunu manipüle ederek iç siyasi muhaliflerini ve bölgesel rakiplerini itibarsızlaştırmak amacıyla mezhepçiliği kullandılar. Mezhep kimlikleri giderek daha da güvenlikleştirildi ve bu kimliklerin tehdit altında olduğu izlenimi verilerek lanse edilmesi de, şiddet ve baskı gibi istisnai yollara başvurmaya meşrulaştırdı.

Bölgesel düzeyde, ağırlıklı olarak iç politika ve uluslararası gelişmelerden sıkça etkilenen bağımsız gelişmeler mercek altına alındığında, Arap ayaklanmalarından bu yana birtakım önemli gelişmelerin ortaya çıktığı görülür. Mevcut durumda, Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabet MENA'daki bölgesel sistemin elbette önemli bir özelliğidir. Bununla birlikte, bu husumet, Arap ayaklanmalarından önce de mevcut olsa da 2011'den sonraki gelişmeler ise aralarındaki rekabetin yoğunlaşmasına neden oldu. Ayrıca, 2011 ayaklanmaları ve sonrası, Türkiye, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi bazı bölgesel oyuncuların, söz sahibi olmak amacıyla bölgedeki maddi ve ideolojik kapasitelerini artırmaya yönelik ihtiraslarını ve isteklerini artırdı. Diğer bölgesel aktörler, özellikle savaştan zarar görmüş Suriye ve Libya ve bir dereceye kadar da Mısır, 2011'den sonra etkisini kaybetti. Dolayısıyla, MENA sistemi iki kutuplu İran-Suudi düzenine geçmek yerine, bölgede hala kendi içerisinde "parçalanmış" ve "rekabetçi" çok kutuplu bir yapı varlığını sürdürüyor. (Hinnebusch 2014: 51, Kausch 2014).

Aynı zamanda, 2011'den bu yana bölgedeki dostluk ve düşmanlık kalıplarında da önemli bir değişiklik yaşandı. Üç ana ve birbiriyle örtüşen fay hattı öne çıkmaya başladı: İlki, İsrail'le ilişkilerin giderek normalleştirilmesini savunanlar ile buna karşı çıkanları birbirinden ayırıyor. Genel olarak Arap-İsrail çatışması ve özellikle de Filistin meselesi, MENA ülkeleri ve hükümetleri açısından önemlerini kaybetti. İran'a karşı ortak düşmanlıkların etkisiyle İsrail-Körfez yakınlaşması, 2011 sonrası jeopolitik alanın kilit özelliklerinden biri haline geldi. İkinci bölünme ya da fay hattı, güvenikleştirilen etnik ve mezhep kimlikleri etrafında dönüyor. İşte tam da bu nedenle, yani temel Arap normları ya da pan-Arap kimlikleri ulusaşırı çekiciliklerinin ve harekete geçirme kabiliyetinin çoğunu yitirdiği için, mezhep temelli göndermeler bu boşluğu doldurmakta ve devlet ve devlet-altı oyuncular da rekabetçi müdahalelerinde ve bölgesel güç oyunlarında mezhep kimliklerini bilinçli olarak kullanılmaktadır. Üçüncü fay hattı, statüko taraftarları ile siyasi değişim taraftarlarını karşı karşıya getiriyor. Bu bölünme, aynı zamanda, Müslüman Kardeşler'in yerel ve bölgesel bir siyasi aktör olarak kabul edilip edilmemesi veya kökünün kurutulması gerekip gerekmediği sorusuyla da bağlantılıdır. Bu ideolojik çatışma, yarım asır önceki statüko ve revizyonist güçler arasındaki çatışmayı hatırlatsa da, 2011'den bu yana ilginç değişiklikler meydana geldi. Örneğin, bir zamanlar devrimci olan İran, bugün artık bölgesel bütünlük ve devlet egemenliği gibi statükocu ve muhafazakar kurumları koruyor. Nelerin veya kimlerin tehdit unsuru olduğu konusundaki algıların değişmesine paralel olarak ortaya çıkan bu örtüşen bölünmeler, istikrarsız, değişken ve tek bir sorunla sınırlı olan akışkan ittifakların çoğalmasına yol açıyor. Birbiriyle kesişen eş zamanlı bölgesel çatışmaların patlak vermesi, geleneksel müttefiklere duyulan güvenilmezlik duygusunu arttırırken hem rakiplere hem de dostlara karşı daha kararlı ve genellikle saldırgan tutumların benimsenmesine yol açmaktadır.

2011 sonrası bölgesel düzeyde ek bir dönüşüm, MENA bölgesinin ağırlık merkezinde gözlenen önemli bir değişiklik olmuştur. Körfez, ana jeopolitik merkez olarak Maşrik/Levant bölgesinin yerini alırken, Mağrip ve Orta Doğu'nun diğer bölgeleri de, kıtadaki büyüyen siyasi katılımcılık bağlamında Afrika kıtasına yönelmeye başladı.

Son olarak, uluslararası siyaset ve bölgesel dinamiklerin kesişme noktasında görülen önemli değişiklikler, ABD'nin bölgedeki rolüyle ve yeni küresel güçlerin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali ve bunun yıkıcı sonuçları, ABD'nin bölgeden çekilmesi ve Rusya'nın Suriye'deki (ve ötesindeki) güç boşluğunu doldurma arzusu, ve Çin'in MENA bölgesinde artan ekonomik etkisi, ABD'yi bölgedeki birçok küresel güçten sadece biri konumuna indirgeyerek yeni bir gerçeklik yarattı. Washington'un bölgedeki etkisi Arap ayaklanmalarından önce azalmaya başlamıştı. Rusya'nın yeni rolü ise, Arap ayaklanmalarının ardından, özellikle Suriye'deki iç savaştan sonra ortaya çıktı. Bu arada, Moskova ve Pekin'le bağlarını güçlendirme konusunda istekli olan bölgedeki geleneksel ABD müttefikleri, bu bağlamda küresel güçlerle ilişkilerini de çeşitlendirdi. Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye ve İsrail dahil, bu ülkelerin birçoğu dış güçleri birbirlerine karşı kullanmak suretiyle çeşitli tavizler ve avantajlar elde edebildiler. Böylece MENA hükümetleri özerkliklerini ve manevra alanlarını genişlettiler. Küresel güçlerin bölgesel müttefiklerinin güvenlik algılarını eleştirmeksizin içselleştirdiği bu tür parmağında oynatma dinamiklerinin, bölgede etkili olduğu görülmektedir.

Yaptığımız bu analizden birtakım sonuçlar çıkarılabilir. Öncelikle, iç ve bölgesel düzey arasındaki bağlantılar, MENA bölgesindeki değişimi açıklamada kesinlikle büyük bir önem kazanmıştır. Orta Doğu'daki devlet sistemi halen nispeten istikrarlı görünmeye devam etmekte ve uluslararası politika ve küresel düzeyde değişen güç dinamikleri bölgeyi açıkça etkilemektedir. Bununla birlikte, çoğunlukla bağımsız olan bölgesel dinamiklerinin yanı sıra değişen devlet-toplum ilişkileri de, MENA'nın bölgesel düzeni üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Başka bir deyişle, MENA bölgesinde şu anda tanık olduğumuz dönüşümler, çoğunlukla içsel faktörlerle açıklanabilmektedir.

İkincisi, bu raporda değerlendirilen dönüşümlerin çoğu, bölgede çatışma potansiyelinin ve parçalanmanın arttığını göstermektedir. Artan rejim güvensizliği ve beka endişeleri, barışçıl bir bölgesel düzenin ortaya çıkmasını engelleyerek öngörülemeyen ve müdahaleci dış politikaları teşvik etmektedir. Korku tellallığı ve mezhepsel güvenlikleştirme dinamikleri, bir kez meydana çıktığında, Irak ve Suriye'de gördüğümüz gibi geri dönüşü zor olan katı sosyal gerçekler yaratır. Güvenlikleştirilmiş kimliklerde, ileride daha kolaylıkla istismar edilebilecek olan korku ve mağduriyet faktörleri yer aldığından, kimliklerin güvenlikleştirilmesi yeni çatışmaları da ateşleyebilir. Ayrıca, MENA bölgesi daha fazla özerklik kazanmış olsa da, farklı çatışmaları ve sorunlu alanları kapsayan yüksek güvenlik öncelikli çok kutuplu düzen ve sürekli değişen koalisyonlar yoğun belirsizlik ve parçalanmaya neden olmaktadır. Yanlış anlaşılmalara ve güvensizlik yaygınlaşırken, arabuluculuk ve gerilimi azaltma daha da zorlaşmaktadır. Bölgedeki yüksek militarizasyonun seviyesinin ise bu anlamda pek de yararlı olmayacağı açıkça görülüyor. Hâkim bölgesel güçler veya etkili bölgesel örgütler biçiminde bölgesel "liderlerin" olmaması, hayati müzakereleri ve uyuşmazlık çözümü süreçlerini baltalamaktadır. Ancak çelişkili bir biçimde bu, en azından kısmen, önceki on yıllardaki küresel geçirgenliğin ve emperyalist tasarımların üzücü bir sonucudur.

Üçüncüsü, Arap ayaklanmalarından sonra MENA bölgesini etkileyen değişiklikler, bölgesel siyaset konusundaki siyah beyaz anlayışa meydan okumaktadır (ve hatta meydan okumaya devam etmektedir). İttifaklar akışkan ve değişkendir. Bugün bölgeyi tanımlayan ana bölünmeler, birbirleriyle örtüşüp dikine kesişiyor ve çoğu zaman farklı tarafları farklı meseleler nedeniyle birbirine düşürüyor. İran ile Suudi Arabistan arasındaki rekabet önemli bir özelliktir, ancak bölgesel sistemi tanımlayan iki kutuplu yeni bir düzenin kanıtı değildir. Bölgede daha ziyade, MENA'daki etkilerini ve durumlarını gözle görülür biçimde sağlamlaştıran bazı bölgesel güçler ve parçalanmış bir çok kutupluluk hakimdir. Aynı derecede, mezhebe dayalı husumet, bağımsız bir gerçek değil, sosyal yapının bir ürünüdür. Bölgesel güçler, küresel müttefiklerinin tercihlerini körü körüne izlemedikleri gibi, parmağında oynatma (küresel güçleri kendi çıkarına kullanma) dinamikleri de giderek yaygınlaşmaktadır. Aynı şekilde, bölgesel siyasetin basit bir Sünni-Şii husumeti konseptine dayalı olduğu şeklindeki açıklamalar konuyu son derece basitleştirmekte ve oryantalist bir Orta Doğu anlayışını pekiştirmektedir. Bölgenin böylesine basit biçimde yorumlanması, devletlerin etnik ve mezhep hatları boyunca parçalanması veya otokratik iktidarların baskıcı uygulamalarının desteklenmesi gibi tehlikeli politika reçetelerine yol açabilir.

Dördüncüsü, Arap ayaklanmalarından bu yana, rejimler ve MENA bölgesindeki halklar arasındaki kopukluk daha da artmaktadır. Bu otoriter dayanıklılık ve otoriterliği artırma konusu, Orta Doğu'daki birçok insanın özlem ve istekleriyle taban tabana zıttır. Ayrıca 2011'de insanları sokaklara döken sosyoekonomik şikayetler henüz giderilememiştir. Etnik ve dini kimliklerin güvenlikleştirilmesinin, husumet ve korku dolu toplumlar yarattığı ve bu toplumların bireysel

haklar, vatandaşlık ve kapsayıcılık fikirleriyle çatıştığı gerçeği aynı derecede önemlidir. Çoğu MENA rejimi ile halk arasındaki sürekli büyüyen uçurum, başlarındaki iktidarın aksine Arap halklarının, Filistin meselesine bu kadar ısrarla önem vermesinde de kendisini göstermektedir. Orta Doğu'daki birçok iktidarın zaten sorgulanmakta olan meşruiyeti de bu yüzden daha da zayıflamaktadır.

Son olarak, MENA bölgesi, ABD'nin 2003'teki Irak'ı işgalinden bu yana bölgesel düzeni belirleyen temel faktörlerle özdeşleştirilmektedir. Bu da Suudi Arabistan ve İran arasındaki husumetin, mezhepçiliğin gücünün ve devlet dışı aktörlerin etkisinin artmasını, ABD'nin bölgeden geri çekilmesini, Arap devlet sisteminin parçalanmasının hızlanmasını ve (BAE ve Katar gibi) yeni bölgesel oyuncuların ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bölge, devlet merkezli olmaya devam ediyor; Orta Doğu'daki [Alman] Vestfalya modeli devlet sistemi, en azından sistemik düzeyde, büyük ölçüde sağlamdır. Elbette, Arap ayaklanmaları, özellikle Suudi Arabistan, İran, Türkiye ve İsrail gibi mevcut bölgesel aktörlerin gücünün artması, yeni bir küresel gücün (Rusya) devreye girmesi, revizyonist/devrimci güçlere karşı statüko için yeni bir konfigürasyon oluşturulması ve bölgenin ağırlık merkezinin Körfez'e kayması gibi birtakım gelişmelere zemin hazırlamıştır. Ancak bu eğilimlerin, yeni bir bölgesel düzenin işaretçisi olup olmadığı henüz netleşmemiştir. Benzer şekilde, meşru aktörlerin kimler olduğunu tanımlayan ve haklı devlet eyleminin parametrelerini belirleyen bölgesel düzenin yapısı, eskiden olduğu gibi sorgulanırken, bu bağlamda büyük bir değişikliğin olmadığı görülmektedir.

Dolayısıyla, Arap ayaklanmalarından sonra *bölgesel düzenin değiştiğine* dair bir işaret olmasa da 2011 sonrası MENA'daki birtakım gelişmeler, *bölgesel düzenin yapısında önemli değişiklikler* olduğunu düşündürmektedir. Bu dönüşümler, uzun yıllardır MENA devletleri arasındaki ilişkileri yapılandırmış olan ve böylece makul beklentilerin temelini oluşturan ana kurumları ve soruna özgü rejimleri etkilemektedir. MENA bölgesindeki bu modifiye değişmiş rejimler ve uygulamalar arasında, (devlet otoritesinin bölgesel etki alanının ve iç meşruiyetin sürekli zayıflaması dahil) bazı devletlerin iç hakimiyetinin zayıflaması ve devlet egemenliği kurumuna/uygulamasına meydan okuyan devlet dışı aktörlerin artan rolü de yer almaktadır. Giderek önemini kaybeden Arap-İsrail çatışması ve Arap birliği normu ile değişen ve giderek daha akışkan hale gelen ittifakların yaygınlaşması da aynı şekilde, 2011 sonrasında görülen modifiye edilmiş rejimlere ve uygulamalara güzel birer örnektir. Uzun vadede, bu amorf dönüşümler, birtakım öncelikli kilit kurumların yerini başkalarının almasına ve hatta bölgenin anayasal yapısının değişmesine yol açabilir. Bu araştırmanın girişinde yer alan Antonio Gramsci'nin satırlarını düşünecek olursak, ufukta henüz bir alternatif üretemeyen MENA bölgesinde, Arap ayaklanmaları sonrasında mevcut düzenin giderek daha zorlanacağı bir döneme girildiği sonucuna varabiliriz.

KAYNAKÇA

- Aarts, Paul (1999), "The Middle East: A Region without Regionalism or the End of Exceptionalism?", *Third World Quarterly*, Cilt 20, No. 5 (Ekim), s. 911-925
- Abboud, Samer N. (2016), *Syria*, Cambridge/Malden, Polity Press
- Abdo, Geneive (2017), *New Sectarianism. The Arab Uprisings and the Rebirth of the Shi'a-Sunni Divide*, Oxford, Oxford University Press
- Ajami, Fouad (1998), *Dream Palace of Arabs. A Generation's Odyssey*, New York, Pantheon Books
- Alagappa, Muthiah (2003), "The Study of International Order: An Analytical Framework", editör Muthiah Alagappa, *Asian Security Order. Instrumental and Normative Features*, Stanford, Stanford University Press, s. 33-69
- Al-Istrabadi, Feisal (2018), "Regional Constraints on U.S. Confrontation of ISIS", *Future of ISIS. Regional and International Implications*, editörler Feisal al-Istrabadi ve Sumit Ganguly, Washington, Brookings Institution Press, s. 173-197, <https://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt1zctt19.11>
- Al-Rasheed, Madawi (2017), "Sectarianism as Counter-Revolution: Saudi Responses to the Arab Spring", *Sectarianization. Mapping the New Politics of the Middle East*, editörler Nader Hashemi ve Danny Postel, Londra, Hurst, s. 143-158
- Ayub, Fatima editörlüğünde (2013), "The Gulf and Sectarianism", *Gulf Analysis*, Kasım, http://www.ecfr.eu/publications/summary/the_gulf_and_sectarianism217
- Aziza, Sarah (2019), "The Saudi Government's Global Campaign to Silence Its Critics", *The New Yorker*, 15 Ocak, <http://nyer.cm/BBagA00>
- Barnard, Anne, David M. Halbfinger ve Peter Baker (2017), "Talk of a Peace Plan That Snubs Palestinians Roils Middle East", *The New York Times*, 3 Aralık, <https://nyti.ms/2BIK0e3>
- Barnett, Michael N. (1995), "Sovereignty, Nationalism, and Regional Order in the Arab States System", *International Organization*, Cilt 49, No. 3 (Yaz), s. 479-510
- Barnett, Michael N. (1998), *Dialogues in Arap Politics. Negotiations in Regional Order*, New York, Columbia University Press
- Beck, Martin (2015), "The End of Regional Middle Eastern Exceptionalism? The Arab League and the Gulf Cooperation Council after the Arab Uprisings", *Democracy and Security*, Cilt 11, No. 2, s. 190-207
- Bilgin, Pinar (2004), "Whose 'Middle East'? Geopolitical Inventions and Practices of Security", *International Relations*, Cilt 18, No. 1, s. 25-41

Bilgin, Pinar (2015), "Region, Security, Regional Security: 'Whose Middle East?' Revisited", *Regional Insecurity after Arap Uprisings. Narratives of Security and Threat*, editör Elizabeth Monier, Basingstoke/New York, Palgrave Macmillan, s. 19-39

Bøås, Morten ve Kathleen M. Jennings (2007), "'Failed States' and 'State Failure': Threats or Opportunities?", *Globalizations*, Cilt 4, No. 4, 475-485

Boserup, Rasmus Alenius ve Silvia Colombo (2017), "Hybridization of Domestic Order-Making in the Contemporary MENA Region", *MENARA Methodology and Concept Papers*, No. 6 (Aralık), <http://www.menaraproject.eu/?p=1093>

Brown, L. Carl (1984), *International Politics and the Middle East. Old Rules, Dangerous Game*, Princeton, Princeton University Press

Buzan, Barry (2014), *An Introduction to the English School of International Relations. The Societal Approach*, Cambridge/Malden, Polity

Buzan, Barry ve Ana Gonzalez-Pelaez editörlüğünde (2009), *International Society and the Middle East. English School Theory at Regional Level*, Basingstoke/New York, Palgrave Macmillan

Buzan, Barry ve Ole Wæver (2003), *Regions ve Powers. The Structure of International Security*, Cambridge, Cambridge University Press

Call, Charles T. (2010), "Beyond the 'Failed State': Toward Conceptual Alternatives", *European Journal of International Relations*, Cilt 17, No. 2, s. 303-326

Cherif, Youssef (2017), "Les relations indécises de la Tunisie avec les pays du Golfe", *Orient XXI*, 17 Nisan, <https://orientxxi.info/magazine/les-relations-balbutiantes-de-la-tunisie-avec-le-golfe>, 1810

Collombier, Virginie ve ark. (2018), "Armed Conflicts and the Erosion of the State: The Cases of Iraq, Libya, Yemen and Syria", *MENARA Working Papers*, No. 22 (Kasım), <http://www.menaraproject.eu/?p=1323>

Corn, Georges G. (1988), *Fragmentation of the Middle East. The Last Thirty Years*, Londra: Hutchinson

Dalay, Galip (2017), "Break-up of the Middle East: Will We See a New Regional Order?", *Middle East Eye*, 22 Ağustos, <https://www.middleeasteye.net/node/65572>

Darwich, May ve Tamirace Fakhoury (2016), "Casting the Other as an Existential Threat: The Securitisation of Sectarianism in the International Relations of the Syria Crisis", *Global Discourse*, Cilt 6, No. 4, s. 712-732

Dawisha, Adeed (2003), *Arab Nationalism in the Twentieth Century. From Triumph to Despair*, Princeton, Princeton University Press

Dazi-Héni, Fatiha (2016), "Can We Speak of a New Regional Order Driven by the Gulf States after the Arab Spring?", *IEMed Mediterranean Yearbook 2016*, s. 237-240, <https://www.iemed.org/publicacions-en/historic-de-publicacions/anuari-de-la-mediterrania/sumaris/iemed-mediterranean-yearbook-2016>

Del Sarto, Raffaella A. (2017a), "Contentious Borders in the Middle East and North Africa: Context and Concepts", *International Affairs*, Cilt 93, No. 4 (Temmuz sayısı), s. 767-787, <https://doi.org/10.1093/ia/iix070>

Del Sarto, Raffaella A. (2017b), *Israel under Siege. The Politics of Insecurity and the Rise of the Israeli Neo-Revisionist Right*, Washington, Georgetown University Press

Del Sarto, Raffaella A. (2018), *Identity and Insecurity: The Rise of Ethno-Religious Politics in Israel and the Broader Middle East*, bildirinin sunulduğu konferans: Annual Conference of the British Society of Middle East Studies (BRISMES), Londra, Haziran

Del Sarto, Raffaella A. (2019), "Insecurity, Identity Politics, and the Restructuring of Orta Doğu", *POMEPS Studies*, No. 34, yakında yayınlanacak

Del Sarto, Raffaella A. ve Asli S. Okay (2017), "After Mosul, Are Borders and State Sovereignty Still an Issue in Middle East?", *OUPblog*, 17 Eylül, <https://blog.oup.com/?p=133577>

Del Sarto, Raffaella A. ve Eduard Soler i Lecha (2018), "The Mirage of Regionalism in the Middle East and North Africa post-2011", *MENARA Working Papers*, No. 18 (Ekim), <http://www.menaraproject.eu/?p=1296>

Dodge, Toby (2014), "Can Iraq Be Saved?", *Survival*, Cilt 56, No. 5 (Ekim-Kasım), s. 7-20, <https://doi.org/10.1080/00396338.2014.962795>

Ehteshami, Anoushiravan ve Raymond A. Hinnebusch (1997), *Syria and Iran. Middle Powers in a Penetrated Regional System*, London, Routledge

El-Doufani, Mohamed M. (1992), "Regional Revisionist Client States under Unipolarity", *Third World Quarterly*, Cilt 13, No. 2, s. 255-265

Emmons, Alex, Ryan Grim ve Clayton Swisher (2018), "Saudi Crown Prince Boasted That Jared Kushner Was in His Pocket", *The Intercept*, 21 Mart, <https://interc.pt/2DKsRQK>

Fawcett, Louise (2011), "Regional Leadership? Understanding Power and Transformation in the Middle East", *Regional Powers and Regional Orders*, editörler Nadine Godehardt ve Dirk Nabers, Londra/New York, Routledge, s. 155-172

- Fawcett, Louise (2017), "States and Sovereignty in the Middle East: Myths and Realities", *International Affairs*, Cilt 93, No. 4 (Temmuz), s. 789-807, <https://doi.org/10.1093/ia/iix122>
- Ferabolli, Silvia (2015), *Arab Regionalism. A Post-Structural Perspective*, New York, Routledge
- Gause, F. Gregory III (2003), "Balancing What? Threat Perception and Alliance Choice In The Gulf", *Security Studies*, Cilt 13, No. 2, s. 273-305
- Gause, F. Gregory III (2014), "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War", in *Brookings Doha Center Analysis Papers*, No. 11 (Temmuz), <http://brook.gs/2bl1yS3>
- Gause, F. Gregory III (2017), "Ideologies, Alignments and Underbalancing in the New Middle East Cold War", *PS: Political Science and Politics*, Cilt 50, No. 3 (Temmuz), s. 672-675, <https://doi.org/10.1017/S1049096517000373>
- Goldberg, Jeffrey (2018), "Saudi Crown Prince: Iran's Supreme Leader 'Makes Hitler Look Good'", *The Atlantic*, 2 Nisan, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/04/mohammed-bin-salman-iran-israel/557036/>
- Gramsci, Antonio (1996), *Prison Notebooks. Cilt 3*, çeviren ve düzelten Joseph A. Buttigieg, New York, Columbia University Press
- Haas, Mark. L. (2014), "Ideological Polarity and Balancing in Great Power Politics", *Security Studies*, Cilt 23, No. 4, s. 715-753
- Haddad, Fanar (2011), *Sectarianism in Iraq. Antagonistic Visions of Unity*, Londra, Hurst
- Halliday, Fred (1987), "Gorbachev and the 'Arab Syndrome': Soviet Policy in the Middle East", *World Policy Journal*, Cilt 4, No. 3 (Yaz), s. 415-442
- Halliday, Fred (2005), *The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology*, Cambridge, Cambridge University Press
- Harders, Cilja ve Matteo Legrenzi (2008), *Beyond Regionalism? Regional Cooperation, Regionalism and Regionalization in the Middle East*, Aldershot, Ashgate
- Harwood, Anthony (2018), "GCC Crisis: What's Behind Trump's Volte-face on Qatar", *The New Arab*, 19 Ocak, <https://www.alaraby.co.uk/english/comment/2018/1/19/gcc-crisis-whats-behind-trumps-volte-face-on-qatar>
- Hashemi, Nader ve Danny Postel (2017), "Introduction: The Sectarianization Thesis", *Sectarianization. Mapping the New Politics of the Middle East*, editörler Nader Hashemi ve Danny Postel, Londra, Hurst, s. 1-22

- Hazbun, Waleed (2018), "Regional Powers and the Production of Insecurity in the Middle East", *MENARA Working Papers*, No. 11 (Eylül), <http://www.menaraproject.eu/?p=1261>
- Henderson, Simon (2017), "From Bahrain to Jerusalem", *Foreign Policy*, 13 Aralık, <http://atfp.co/2ynaZIX>
- Hernando de Larramendi, Miguel (2018), "Doomed Regionalism in a Redrawn Maghreb? 2011 Sonrası Cezayir ve Fas Arasındaki Rekabetin Değişen Şekli", *The Journal of North African Studies*, 23 Mart, DOI: 10.1080/13629387.2018.1454657
- Heydemann, Steven (2007), "Upgrading Authoritarianism in the Arab World", *Brookings Saban Center Analysis Papers*, No. 13 (Ekim), <http://brook.gs/2bYJ76i>
- Hiltermann, Joost (2017), "Tackling the MENA Region's Intersecting Conflicts", *ICG Commentaries*, 22 Aralık, <https://www.crisisgroup.org/node/5985>
- Hinnebusch, Raymond (2003), *The International Politics of the Middle East*, Manchester, Manchester University Press
- Hinnebusch, Raymond (2014), "The Middle East Regional System", *The Foreign Policies of Middle East States*, editörler Raymond Hinnebusch ve Anoushiravan Ehteshami, 2. baskı, Boulder, Lynne Rienner, s. 35-72
- Hinnebusch, Raymond (2016), "The Sectarian Revolution in the Middle East", *R/evolutions: Global Trends & Regional Issues*, Cilt 4, No. 1, s. 120-152, <http://revjournal.org/hinnebusch-the-sectarian-revolution-in-the-middle-east>
- Hudson, Michael C. (1992), "The Middle East under Pax Americana: How New, How Orderly", *Third World Quarterly*, Cilt 13, No. 2, s. 301-316
- Hudson, Michael C. (1996), "To Play the Hegemon: Fifty Years of US Policy toward the Middle East", *The Middle East Journal*, Cilt 50, No. 3 (Yaz), s. 329-343
- Human Rights Watch (2019), *Egypt: Little Truth in Al-Sisi's '60 Minutes' Responses*, 7 Ocak, <https://www.hrw.org/node/325806>
- Hurrel, Andrew (2016), "Regional Powers and the Global System from a Historical Perspective", *Regional Leadership in the Global System: Ideas, Interests and Strategies of Regional Powers*, editör Daniel Flemes, Farnham/Burlington, Ashgate, s. 15-27
- Hüsken, Thomas (2017), "The Practice and Culture of Smuggling in the Borderland of Egypt and Libya", *International Affairs*, Cilt 93, No. 4 (Temmuz), s. 897-915, <https://www.chathamhouse.org/node/30447>

Jankowski, James (1997), "Arab Nationalism in 'Nasserism' and Egyptian State Policy, 1952-1958", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, editörler James Jankowski ve Israel Gershoni, New York, Columbia University Press, s. 150-168

Jankowski, James ve Israel Gershoni editörlüğünde (1997), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, New York, Columbia University Press

Kamel, Lorenzo ve arkadaşları (2016), "The Past: Terminology, Concepts and Historical Junctures", "Re-Conceptualizing Orders in the MENA Region: The Analytical Framework of the MENARA Project", editörler Eduard Soler i Lecha ve arkadaşları, *MENARA Methodology and Concept Papers*, No. 1 (Kasım), s. 7-32, <http://www.menaraproject.eu/?p=776>

Karsh, Efraim (1997), "Cold War, Post Cold War: Does It Make a Difference for the Middle East?", *Review of International Studies*, Cilt 23, No. 3 (Temmuz), s. 271-291

Katzir, Itamar (2018), "Israel's Anthem Plays in Abu Dhabi for First Time as Judoka Wins Gold", *Haaretz*, 28 Ekim, <https://www.haaretz.com/israel-news/1.6600967>

Kausch, Kristina (2014), "Competitive Multipolarity in the Middle East", *IAI Working Papers*, No. 14|10 (Eylül), <https://www.iai.it/en/node/2358>

Kerr, Malcolm H. (1971), *The Arab Cold War. Gamal 'abd Al-Nasir and His Rivals, 1958-1970*, 3. baskı, Londra/New York, Oxford University Press

Kerr, Malcolm H. ve El Sayed Yassin editörlüğünde (1982), *Rich and Poor States in the Middle East. Egypt and the New Arab Order*, Boulder, Westview Press

Khoury, Rami G. (2018), "The Implications of the Syrian War for New Regional Orders in the Middle East", *MENARA Working Papers*, No. 12 (Eylül), <http://www.menaraproject.eu/?p=1271>

Khoury, Nabeel A. (2013), "The Arab Cold War Revisited: The Regional Impact of the Arab Uprising", *Middle East Policy*, Cilt 20, No. 2 (Yaz), s. 73-87

Kirkpatrick, David D. (2019), "Egypt Tried to Block Broadcast of CBS Interview with President Sisi", *The New York Times*, 4 Ocak, <https://nyti.ms/2GTx9fG>

Korany, Bahgat (2013), "The Middle East since the Cold War", *International Relations of the Middle East*, editör Louise Fawcett, 3. baskı, Oxford, Oxford University Press, s. 77-100

Lake, David A. (2009), "Regional Hierarchy: Authority and Local International Order", *Review of International Studies*, Cilt 35, Özel Sayı (Şubat), s. 35-58

Lake, David A. ve Patrick M. Morgan editörlüğünde (1997), *Regional Orders. Building Security in a New World*, University Park, Pennsylvania State University Press

Legrenzi, Matteo (2015), "New Dimensions of Security and Regionalism in the Middle East," POMEPS, "International Relations Theory and a Changing Middle East", *POMEPS Studies*, No. 16 (17 Eylül), s. 27-31, <https://pomeps.org/?p=7047>

Leifer, Michael (2005), *Selected Works on Southeast Asia*, editörler Kin Wah Chin ve Leo Suryadinata, Singapur, Institute of Southeast Asian Studies

Lounnas, Djallil ve Nizar Messari (2018), "Algeria-Morocco Relations and their Impact on the Maghrebi Regional System", *MENARA Working Papers*, No. 20 (Ekim), <http://www.menaraproject.eu/?p=1317>

Lustick, Ian S. (1997), "The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political 'Backwardness' in Historical Perspective", *International Organization*, Cilt 51, No. 4 (Güz), s. 653-683

Lynch, Marc (2006), "Power Ploy", *The American Prospect*, 20 Temmuz, <https://prospect.org/node/145562>

Lynch, Marc (2016), *The New Arab Wars. Uprisings and Anarchy in the Middle East*, New York, PublicAffairs

Lynch, Marc (2018), "The New Arab Order", *Foreign Affairs*, Cilt 97, No. 5 (Eylül/Ekim), s. 116-126

Makdisi, Karim (2017), "Intervention and the Arab Uprisings: From Transformation to Maintenance of Regional Order", *New Conflict Dynamics. Between Regional Autonomy and Intervention in the Middle East and North Africa*, editörler Rasmus Alenius Boserup ve arkadaşları, Kopenhag, Danish Institute for International Studies, s. 93-107, <https://www.diis.dk/en/node/7186>

Makdisi, Karim (2018), "Palestine and the Arab-Israeli Conflict: 100 Years of Regional Relevance and International Failure", *MENARA Working Papers*, No. 27 (Aralık), <http://www.menaraproject.eu/?p=1383>

Makdisi, Karim ve arkadaşları (2017), "Regional Order from the Outside In: External Intervention, Regional Actors, Conflicts and Agenda in the MENA Region", *MENARA Methodology and Concept Papers*, No. 5 (Kasım), <http://www.menaraproject.eu/?p=1078>

Malmvig, Helle (2013), "Ambiguous Endings. Middle East Regional Security in the Wake of the Arab Uprisings and the Syrian Civil War", *DIIS Reports*, No. 2013/23, <https://www.diis.dk/en/node/1755>

Malmvig, Helle (2014), "Power, Identity and Securitization in the Middle East: Regional Order after the Arab Uprisings", *Mediterranean Politics*, Cilt 19, No. 1 (Mart), s. 145-148

Malmvig, Helle (2016a), "Coming In from the Cold: How We May Take Sectarian Identity Politics Seriously in the Middle East Without Playing to the Tunes of Regional Power Elites", POMEPS, "The Gulf's Escalating Sectarianism", *POMEPS Briefings*, No. 28 (5 Ocak), s. 8-12, <https://pomeps.org/?p=7295>

Malmvig, Helle (2016b), "Eyes Wide Shut: Power and Creative Visual Counter-Conducts in the Battle for Syria, 2011-2014", *Global Society*, Cilt 30, No. 2, s. 258-278

Malmvig, Helle (2017a), "Mosaics of Power. Fragmentation of the Syrian State since 2011", *DIIS Reports*, No. 2018:04 (Ağustos), <https://www.diis.dk/en/node/14336>

Malmvig, Helle (2017b), "Wars within Wars: Regional Actors' Involvement in the Battle for Syria", *New Conflict Dynamics. Between Regional Autonomy and Intervention in the Middle East and North Africa*, editörler Rasmus Alenius Boserup ve arkadaşları, Kopenhag, Danish Institute for International Studies, s. 67-78, <https://www.diis.dk/en/node/7186>

Malmvig, Helle (2018), "Does the Middle East Still Play to the Tunes of Global Powers?", *Al Jazeera Centre for Studies Reports*, 9 Ekim, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2018/10/middle-east-play-tunes-global-powers-181009084522041.html>

Malmvig, Helle (2019), "Allow Me This Time to Speak as a Shi'i: The Sectarian Taboo, Securitization and Identity Politics in Hezbollah's Legitimations of Its War in Syria", yakında yayınlanacak

Malmvig, Helle, Jordi Quero ve Eduard Soler i Lecha (2016), "The Contemporary Regional Order", "Re-Conceptualizing Orders in the MENA Region: The Analytical Framework of the MENARA Project", editörler Eduard Soler i Lecha ve arkadaşları, *MENARA Methodology and Concept Papers*, No. 1 (Kasım), s. 33-55, <http://www.menaraproject.eu/?p=776>

Mann, Michael (1988), *States, War, and Capitalism. Studies in Political Sociology*, Oxford/New York, Blackwell

Maté, Aaron (2018), "As Netanyahu Brags of Killing Iran Deal, Where's The Outcry?", *The Real News*, 23 Temmuz 2018, <https://therealnews.com/?p=178032>

Matthiesen, Toby (2017), "Sectarianization as Securitization: Identity Politics and Counter-Revolution in Bahrain", *Sectarianization. Mapping the New Politics of the Middle East*, editörler Nader Hashemi ve Danny Postel, Londra, Hurst, s. 199-214

Miller, Andrew (2018), "Trump Blinks, and Egypt's Sisi Wins", *Foreign Policy*, 10 Ağustos, <http://bit.ly/2ntmBHf>

Moore-Gilbert, Kylie (2016), "Sectarian Divide and Rule in Bahrain: A Self-Fulfilling Prophecy?", *MEI Articles*, 19 Ocak, <https://www.mei.edu/publications/sectarian-divide-and-rule-bahrain-self-fulfilling-prophecy>

Muasher, Marwan (2012), "A League of Their Own", *Foreign Policy*, 11 Ocak, <https://wp.me/p40s1y-iCb>

Nasr, Vali (2007), *Shia Revival. How Conflicts within Islam Will Shape Future*, New York, W.W. Norton

Noble, Paul (2008), "From Arab System to Middle Eastern System? Regional Pressures and Constraints", *Foreign Policies of Arab States. Challenge of Globalization*, editörler Bahgat Korany ve Ali E. Hillal Dessouki, 3. baskı, Kahire, American University Press, s. 67-167

Nolte, Detlef (2010), "How to Compare Regional Powers: Analytical Concepts and Research Topics", *Review of International Studies*, Cilt 36, No. 4 (Ekim), s. 881-901, https://www.giga-hamburg.de/sites/default/files/publications/how_to_compare.pdf

Önis, Ziya ve Mustafa Kutlay (2013), "Rising Powers in a Changing Global Order: The Political Economy of Turkey in the Age of BRICS", *Third World Quarterly*, Cilt 34, No. 8, s. 1409-1426

Organski, A.F.K. (1958), *World Politics*, New York, Alfred A. Knopf

Owen, Roger (2000), *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, 2. baskı, Londra/New York, Routledge

Phillips, Christopher (2015), "Sectarianism and Conflict in Syria", *Third World Quarterly*, Cilt 36, No. 2, s. 357-376

Phillips, Christopher ve Morten Valbjørn (2018), "'What Is in a Name?' The Role of (Different) Identities in the Multiple Proxy Wars in Syria", *Small Wars & Insurgencies*, Cilt 29, No. 3, s. 414-433

POMEPS–Project on Middle East Political Science (2015), "International Relations Theory and a Changing Middle East", *POMEPS Studies*, No. 16 (17 Eylül), <https://pomeps.org/?p=7047>

Póti, László (2018), "Russian Policies towards the MENA Region", *MENARA Working Papers*, No. 9 (Temmuz), <http://www.menaraproject.eu/?p=1237>

Quero, Jordi (2019), "China's Impact on the Middle East and North Africa's Regional Order: Unfolding Regional Effects of Beijing's Challenge to the Global Order", yakında yayınlanacak

Quero, Jordi ve Andrea Dessì (2019), "Unpredictability in US Foreign Policy and the Regional Order in the Middle East: Reacting vis-à-vis a Volatile External Security-Provider", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 17 Şubat, DOI: 10.1080/13530194.2019.1580185, <https://doi.org/10.1080/13530194.2019.1580185>

Quero, Jordi ve Eduard Soler i Lecha (2017), "Regional Order and Regional Powers in the Middle East and North Africa", *Political Change in the Middle East and North Africa. After the Arab Spring*, editörler Immaculada Szmolka ve arkadaşları, Edinburgh, Edinburgh University Press, s. 257-280

Reus-Smit, Christian (1997), "The Constitutional Structure of International Society and the Nature of Fundamental Institutions", *International Organization*, Cilt 51, No. 4 (Güz), s. 555-589

Rózsa, Erzsébet N. (2013), "Geo-Strategic Consequences of the Arab Spring", *IEMED/EuroMeSCo Papers*, No. 19 (Haziran), http://ftp.euromesco.net/index.php?option=com_content&view=article&id=2013

- Rubin, Lawrence P. (2014), *Islam in Balance. Ideational Threats in Arab Politics*, Stanford, Stanford University Press
- Ryan, Curtis R. (2009), *Inter-Arab Alliances. Regime Security and Jordanian Foreign Policy*, Gainesville, University Press of Florida
- Ryan, Curtis R. (2015), "Regime Security and Shifting Alliances in the Middle East", POMEPS, "International Relations Theory and a Changing Middle East", *POMEPS Studies*, No. 16 (17 Eylül), s. 42-46, <https://pomeps.org/?p=7047>
- Salamandra, Christa (2004), *A New Old Damascus. Authenticity and Distinction in Urban Syria*, Bloomington, Indiana University Press
- Salamandra, Christa (2013), "Sectarianism in Syria: Anthropological Reflections", *Middle East Critique*, Cilt 22, No. 3, s. 303-306
- Salem, Paul (2014), "The Middle East in 2015 and Beyond: Trends and Drivers", *MEI Policy Focus*, No. 2014-5 (Kasım), <https://www.mei.edu/publications/middle-east-2015-and-beyond-trends-and-drivers>
- Salloukh, Bassel F. (2013), "The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East", *The International Spectator*, Cilt 48, No. 2 (Haziran), s. 32-46, <http://www.iai.it/en/node/867>
- Salloukh, Bassel F. (2017), "Overlapping Contests and Middle East International Relations: The Return of the Weak Arab State", *Political Science and Politics*, Cilt 50, No. 3 (Temmuz), s. 660-663, <https://doi.org/10.1017/S1049096517000348>
- Salloukh, Bassel F. ve Rex Brynen (2004), "Pondering Permeability: Some Introductory Explorations", *Persistent Permeability? Regionalism, Localism, and Globalization in the Middle East*, editörler Bassel F. Salloukh ve Rex Brynen, Farnham/Burlington, Ashgate, s. 1-14
- Sayigh, Yezid (1991), "The Gulf Crisis: Why the Arab Regional Order Failed", *International Affairs*, Cilt 67, No. 3 (Temmuz), s. 487-507
- Shadid, Anthony (2011), "Turkey Predicts Alliance with Egypt as Regional Anchors", *The New York Times*, 18 Eylül, <https://nyti.ms/2V70Nyw>
- Shaheen, Kareem ve Patrick Wintour (2018), "Turkey Plans Syria 'Safe Zone' as Shelling of Kurdish Area Resumes", *The Guardian*, 22 Ocak, <https://gu.com/p/8x96g>
- Soler i Lecha, Eduard (2017), "Liquid Alliances in the Middle East", *Notes Internacionals CIDOB*, No. 169 (Mart), https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_169
- Soler i Lecha, Eduard (2018), "Gulf Rivalries Reach North Africa", *IEMed Mediterranean Yearbook 2018*, s. 53-57, <https://www.iemed.org/observatori/arees-danalisi/arxiu-adjunts/anuari/>

med.2018/Gulf_Rivalries_Eduard_Soler_Medyearbook2018.pdf

Solingen, Etel (2007), "Pax Asiatica versus Bella Levantina: The Foundations of War and Peace in East Asia and the Middle East", *American Political Science Review*, Cilt 101, No. 4, s. 757-780

Solingen, Etel (2015), "Transcending Disciplinary Divide/s", in "International Relations Theory and a Changing Middle East", *POMEPS Studies*, No. 16 (17 Eylül), s. 52-61, <https://pomeps.org/?p=7047>

Stephen, Matthew D. (2002), "Rising Regional Powers and International Institutions: The Foreign Policy Orientations of India, Brazil and South Africa", *Global Society*, Cilt 26, No. 3 (Temmuz), s. 289-309

Tessler, Mark (2009), *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, 2. baskı, Bloomington/Indianapolis, Indiana University Press

Teti, Andrea (2007), "Bridging the Gap: IR, Middle East Studies and the Disciplinary Politics of the Area Studies Controversy", *European Journal of International Relations*, Cilt 13, No. 1, s. 117-145

Ulrichsen, Kristian Coates (2018), "The Exclusionary Turn in GCC Politics", *ACW Policy Analysis*, 21 Ağustos, <http://arabcenterdc.org/?p=8555>

Valbjørn, Morten (2003), "The Meeting of the Twain: Bridging the Gap between International Relations and Middle East Studies", *Cooperation and Conflict*, Cilt 38, No. 2, s. 163-173

Valbjørn, Morten (2017), "Bringing the 'Other Islamists' Back In: Sunni and Shia Islamism(s) in a Sectarianized New Middle East", *POMEPS*, "New Analysis of Shia Politics", *POMEPS Studies*, No. 28 (Aralık), s. 52-57, <https://pomeps.org/?p=9723>

Valbjørn, Morten (2018), "Studying Sectarianism while Beating Dead Horses and Searching for Third Ways", *LSE Middle East Centre Blog*, 17 Eylül, <https://wp.me/p3Khxv-1Mw>

Valbjørn, Morten ve André Bank (2012), "The New Arab Cold War: Rediscovering the Arab Dimension of Middle East Regional Politics", *Review of International Studies*, Cilt 38, No. 1 (Ocak), s. 3-24

Wæver, Ole (1995), "Securitization and Desecuritization", *On Security*, editör Ronnie D. Lipschutz, New York, Columbia University Press, s. 46-86

Walt, Stephen M. (1987), *The Origins of Alliances*, Ithaca, Cornell University Press

Woodward, Bob (2018), *Fear. Trump in the White House*, New York, Simon & Schuster

Yapp, Malcolm E. (1991), *The Near East since the First World War. A History to 1995*, Londra/New York, Longman

Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesel Mimarisi (MENARA)

Jeopolitik kaymaları, bölgesel düzeni ve yerel dönüşümleri haritalandıran MENARA projesi, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da giderek istikrarsızlaşan ve belirsizleşen bu dönemde, yerel dinamiklere ve tabandan yukarıya bakınca görünen perspektiflere ışık tutmayı amaçlayan bir araştırma projesidir.

MENARA projesi, bu dinamiklerin arkasındaki itici değişkenleri ve kuvvetleri eşleştirerek her şeyi kapsayan tek bir araştırma sorusu yöneltir: Bölgenin jeopolitik geleceğinde rol oynayacak dinamikler, merkezci mi yoksa ademi merkezci mi, ya da her ikisinin bir birleşimi mi olacak? Proje, bu soruyu yanıtlamak üzere üç analiz kademesini (yerel, bölgesel ve küresel) birbirine bağlayarak, 2025 ve 2050 için gelecek senaryolarının ana hatlarını ortaya koyuyor. Projenin nihai hedefi, Avrupa Birliği üyesi ülkelerin politika belirleyicilerine yararlı içgörüler sağlamaktır.

MENARA projesi, uluslararası ilişkiler, kimlik ve din siyaseti, tarih, siyasal sosyoloji, nüfus, enerji, ekonomi, askeri ve çevre alanlarının önde gelen araştırma kuruluşlarından oluşan bir konsorsiyum tarafından yürütülmektedir.

Bu projeye, Avrupa Birliği'nin Horizon 2020 Araştırma ve Yenilik programının 693244 sayılı hibe sözleşmesi çerçevesinde finansman kaynağı sağlanmıştır. Bu proje Avrupa Komisyonu'nun desteğiyle finanse edilmiştir. Bu yayın yalnızca yazarının görüşlerini yansıtmakta olup, içerdiği bilgilerin yorumlanmasından veya kullanımından hiç bir şekilde Avrupa Komisyonu sorumlu tutulamaz.